

SNV Bulletin #15

Izbjeglička naselja u Srbiji:
Narod koji je preživio

IMPRESSUM

Bulletin #15: Izbjeglička naselja u Srbiji:
Narod koji je preživio

IZDAVAČ / Srpsko narodno vijeće

ZA IZDAVAČA / Milorad Pupovac

UREDNIK / Saša Milošević

AUTOR / Bojan Munjin

DIZAJN / Parabureau

TISAK / IT Graf

TIRAŽA / 400

ISSN / 1849-7314

ISBN / 978-953-7442-44-6

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001001472.

PODRŠKA / Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina VRH
Grad Zagreb

Zagreb, jul 2018.

SNV CHB	srpsko narodno vijeće	српско народно вијеће	serb national council
--------------------------	-----------------------------	-----------------------------	-----------------------------

FOTOGRAFIJA NA NASLOVNICI:

Jovo Marjanović

SNV Bulletin #15

*Izbjeglička naselja u Srbiji:
Narod koji je preživio*

Uvod

Veliki pisac Miloš Crnjanski govorio je kako je naziv "seobe" najprikladnije ime koje kroz stoljeća oslikava sudbinu Srba na južnoslavenskim prostorima. Teško je ne složiti se s ovom konstatacijom jer područja naseljena Srbima još su u srednjem vijeku bila konstantno pod velikim pritiskom stranih osvajača, pa su s tih prostora Srbi neprestano bježali, mijenjali mjesto boravka i naseljavali se u stotinama kilometara udaljenim krajevima. Srbija je zemlja izbjeglica, koja je na ulazu u srednju Europu kroz povijest bila vrlo često prva na udaru, na vjetrometini geostrateških interesa i na putu kojim su se od Zapada na Istok, i obratno, širili politički utjecaji, vjerska netrpeljivost, trgovačka dominacija i vojna premoć. Najpoznatija seoba Srba dogodila se zbog turskih naleta 1690. godine, u vrijeme pečkog patrijarha Arsenija Černojevića III., koji je s područja Kosova i Metohije poveo desetine hiljada izbjeglica na područje današnje Vojvodine. Poveljom austrijskog cara Leopolda I. dozvoljeno je ovim prisilnim migrantima da se nasele u Ugarskoj sve do Budima, uz garanciju da će novi državljani monarhije dobiti crkveno-školsku autonomiju, te uz carev uvjet da ti Srbi moraju postati austrijski vojnici. Takvih i sličnih izbjeglištava bilo je mnogo — smjenjivale su se bune protiv osvajača i bježanja u šume, i praktički do naših dana traju te prisilne migracije Srba na nove prostore. Ta neprestana stoljetna zebnja da nova nevolja može ponovno zakucati na vrata i da trajnog smiraja na jednom mjestu neće biti stvorila je među Srbima oblik kulture neprestanog opreza, spremnosti na suočavanje s predstojećom patnjom i osjećaj da život često moraju počinjati ispočetka; na zgarištima, u tuđim zemljama i sa zavežljajem na leđima. Srpske su izbjeglice ljudi, kako kaže književnik Milovan Đanić, "pristigli bežeći od zla, spremni na najgore, koji nastupaju sa grčem oko usta, pa im taj grč ostaje i pošto se zakuće i udomaće." U proteklom ratu početkom 90-ih godina s prostora Hrvatske izbjeglo je oko 400.000 Srba koji su se uglavnom zaustavili u Srbiji u kojoj, po metropolama, manjim gradovima i selima, žive do danas u većim ili manjim grupama, pretežno zemljaka, koje zajedno drži nevesela sudbina prognanikā, solidarnost u nevolji i sjećanje na stari kraj. Gotovo polovica od ove polumilijunske populacije danas prebiva u Vojvodini, u naseljima koje su uglavnom izgradili i podigli vlastitim rukama, vrlo često na pustim njivama, na rubovima gradova, gdje u početku nije bilo osnovnih uvjeta za civiliziran život. Ta su naselja primjer samoprijedora stanovništva koje je bilo iščupano iz svoga korijena, koje je ostalo bez ičega i bilo prisiljeno na neizvjestan put u novu sredinu. Također treba reći da mnoga izbjeglička naselja po Vojvodini i drugdje svakako nisu slamovi ni carstvo sirotinje,

već su to čvrste kuće jednostavnog izgleda iz kojih djeca odlaze u školu, njihovi roditelji hitaju na posao za kruh svakodnevni, a stariji žele da pomognu koliko još mogu. Kakve god bile, kuće su izbjeglica onda kada su stvarane vidjele najčešće krv, znoj i suze njihovih ukućana, jer patnja i nevolja zajedničko su ime za svakoga iz gotovo polumilijunske mase Srba iz Hrvatske pristiglih u Srbiju.

Historijski gledano, ti su tzv. *dođoši* stvarnost Vojvodine još od prastarih dana, kada su nove izbjeglice smjenjivale one prije njih i kada se na kraju nije znalo odakle su došli oni prvi i koja je muka natjerala one poslije njih. Od starorimskih vremena i vojnih logora, bedema, osmatračnica i puteva, tog takozvanog "Dunavskog limesa" i metropole Sirmiuma (Sremska Mitrovica), prošla je do danas kroz Vojvodinu duga civilizacijska kolona naroda. Samo osmanlijska okupacija Vojvodine trajala je oko 150 godina (16. — 17. st.) i smjenjivala se s austrijskom i mađarskom upravom, što je automatski uključivalo i migracije stanovništva, često pod vrlo teškim uvjetima. Ili kako piše Crnjanski u drugoj knjizi, *Seoba*: "(...) papiri iz prošlih vremena govore uglavnom o požarima, o kugama, o ratovima, pa i o seobama." Da bi krug historijske ironije bio potpun, treba spomenuti da je u ovo današnje vrijeme nekadašnje izbjeglice nakon Oluje prvo na putu kroz Vojvodinu zamijenilo nekoliko desetaka tisuća Albanaca, građana Kosova i Metohije, koji su, nadajući se boljem životu, u pravom jurišu preko ravnice htjeli stići do Njemačke, dok je krajnje nedavno više od pola milijuna ljudi iz Sirije, Afganistana, Iraka, Somalije, Eritreje i Pakistana pokušalo, bježeći od ratova, domoći se "tvrđave Europe".

Dođoši i oni drugi

Crnohumorno, pak, u srpskom rječniku slenga za pojam “dođoš” stoji: “To je svaki stanovnik Vojvodine čiji preci nisu bili tu u vreme kad je Fruška gora bila ostrvo. Uglavnom je to potomak doseljenika iz brdovitih krajeva i često još uvek govori isto kao i njegovi pradedovi. Nikad neće biti prihvaćen kao ravnopravan od strane onih koji su, do njegovog dolaska, bili dođoši (...).” Ako ovu pomalo sumornu šalu prevedemo u stvarnost, onda treba reći da su nakon Oluje izbjeglice iz Hrvatske naišle u Vojvodini na ljude koji su u vrijeme rata, sankcija i izolacije Srbije bili spremni pomoći, ali i sami su imali svojih problema preko glave. Taj susret starosjedilaca i pridošlica, dok su rane još bile svježije, bio je u prvo vrijeme ispunjen patosom tragedije, patnje i solidarnosti, ali nije bio lišen međusobnih socijalnih tenzija, proizišlih iz ludila rata i sveopćeg siromaštva. Mnogi salaši i kuće po selima i gradovima Vojvodine pamte to gorko gostoprimstvo kada se grčevito pokušavalo izbjeglicama priskočiti u pomoć, ali taj teški jad koje su izbjeglice donijele sa sobom, kao i trauma domaćih ljudi na rubu rata, nisu mogli ostati bez posljedica. Statistike tih godina govore da je stopa suicida među izbjeglicama bila jedno samoubojstvo dnevno, ali bilo je i čestih slučajeva raspada širih obitelji zbog skučenih socijalnih i egzistencijalnih uvjeta u kojima su mnogobrojne izbjeglice živjele pod istim krovom — u nekoj vrsti patologije prenatrpanosti — s onima koji su im pružali nužni smještaj. Taj transfer patnje, koji novosadski psiholog Vladan Beara naziva “socijalnim PTSP-om”, kada su nova gladna usta izbjeglica postala “kriva” zbog nezaposlenosti i neimaštine domaćina ili kada su pak u lošoj ekonomskoj situaciji “svi krivi za sve”, klasična je psihološka zamka za odnose izbjeglica i njihovih dobročinitelja, ali i za sveopće prilike u čitavom društvu. Psihološki gledano, niti ćemo ikada saznati niti ćemo moći izmjeriti tu silnu količinu negativne energije koja se sredinom 90-ih nakupila među srpskim izbjeglicama iz Hrvatske i koja je rezultirala mnogim bolestima, smrtima i egzistencijalnim traumama, ali očito je da je i snaga preživljavanja bila golema: srpske izbjeglice iz Hrvatske u Srbiji uspjele su se održati i započeti novi život.

Ipak, uza sve traume, presudni činilac za sudbinu izbjeglih Srba iz Hrvatske u Vojvodini, pa i u Srbiji, bez kojeg bi susret s novom sredinom bio puno teži, jest činjenica da su prvi prihvat izbjeglica podnijeli vojvođanski starosjedioci, bliži i dalji rođaci, koji su vlakom bez voznog reda došli u tu ravnicu odmah nakon onog prethodnog rata. Ta povezanost izbjegličke sudbine u rasponu od pedesetak godina — ta pružena ruka pomoći onih koji su u Vojvodinu došli 1945. godine onima koji su došli 1995. — bitno je utjecala na daljnju egzistenciju Srba iz Hrvatske u Srbiji.

Da nije bilo Osme ofenzive, Oluja bi bila puno gora

Skoro se polovica izbjeglih Srba nakon hrvatske vojne akcije Oluja u Krajini u ljeto 1995. zaustavila i trajno nastanila u Vojvodini, dobrim dijelom zbog plodne zemlje, nešto boljih ekonomskih uvjeta i blizine velikih gradova (Beograda i Novog Sada, donekle Sombora i Subotice). Ali presudni motiv — kao što smo prethodno napomenuli — bio je taj što su njihovi zemljaci i rođaci iz Dalmatinske zagore, Like, Banije i Korduna značajnije naselili Vojvodinu u velikoj kolonizaciji nakon Drugog svjetskog rata. U toj Osmoj ofenzivi, kako je o tom mirnodopskom egzodusu pisao Branko Ćopić, od 1945. do 1953. godine doseljeno je u 114 sela i gradova u Vojvodini oko 250.000 ljudi: najviše njih, oko 76.000, stiglo je s teritorija Bosne i Hercegovine, 50.000 stiglo je iz Hrvatske, 38.000 iz Crne Gore, a iz centralne Srbije preko 15.000. Također, brojke kažu da se kasnije, od 1953. do 1970. godine, u Vojvodinu iz drugih krajeva Jugoslavije doselilo više od 250.000 ljudi.

Nakon svega, danas u Vojvodini živi oko dva milijuna ljudi, među kojima je tridesetak narodnih i vjerskih zajednica. Njihov broj, struktura i međusobni odnosi, kao što smo vidjeli, mijenjali su se dramatično i živopisno decenijama i stoljećima.

Što se tiče sudbine srpskih izbjeglica, o njoj uvjerljivo govori povjesničarka Vesna Lukić u studiji *Dve decenije izbeglištva u Srbiji*: "Kolonizacija između dva svetska rata u periodu 1919.—1931. i kolonizacija posle Drugog svetskog rata u periodu 1945.—1948. odrazile su se svojevremeno na promene u brojnosti i strukturi stanovništva Vojvodine. Međutim, utjecaj ovih kolonizacija primetan je i u savremenim migracionim tokovima. (...) Opštine u Vojvodini u kojima izbeglice čine najveći udeo u ukupnom stanovništvu, većinom su opštine u koje se doselio veliki broj kolonista posle Drugog svetskog rata. Jedan od značajnih faktora u izboru odredišta izbeglica bilo je postojanje rodbinskih i prijateljskih veza sa stanovništvom kolonizovanim iz bivših jugoslovenskih republika."

Tu je kolonizaciju jedan od prvih poratnih ministara u vladi NR Hrvatske, Simo Todorović, opisao (u razgovoru s novinarom Đorđem Ličinom 1978. godine) kao nešto ekonomski nužno i neizbježno: "To je bila jedina mogućnost, neka vrsta utopljeničke slamke, spas ne samo za pustu i napuštenu zemlju, već i za gladnu sirotinju! Jer, ne smijete zaboraviti da se glad tih prvih dana poslije rata širila kao kuga. Kordun, Lika, Banija, Dalmacija, Hrvatsko primorje, veliki gradovi — sve je to gladovalo.

Jedini spas vidjeli smo u preseljenju ljudi iz pasivnih krajeva u vojvođansku žitnicu kojoj je, zbog odlaska njemačkih vlasnika zemlje, također prijetila propast (...)."

Tako su se u Vojvodini formirala brojna naselja kolonista iz Hrvatske, BiH i Crne gore, koja će samo 45 godina kasnije postati mjesta spasa za stotine tisuća izbjeglica nakon Oluje. Jedno je od takvih punktova naprimjer i selo Riđice, bačko selo naslonjeno na granicu s Mađarskom, koje je poslije Drugog svjetskog rata naseljeno s tri hiljade Dalmatince i koje je u ljeto 1995. ponovno naseljeno rođacima i potomcima iz istog kraja. Jedan od svjedoka te prve kolonizacije, Mihajlo Olujić iz Bilišana kod Obrovaca, još uvijek se sjeća 1. decembra 1946. kada su budući Riđičani stigli u ravnicu: "Nismo mi u Bačku došli zato što nam se negde išlo i što smo želeli da napuštamo naš stari kraj. Došli smo jer je tamo gde smo živeli sve bilo razoreno u ratu i uslova za normalan i prosperitetan život nije bilo. Sabirno mesto za nas iz Bukovice bio je Zadar, odakle smo brodom prebačeni do Bakra. Odatle smo vozom krenuli ka Bačkoj i, posle sedam-osam dana, konačno stigli u novi zavičaj (...)." U jednom od zapisa iz toga vremena stoji kako su "Dalmatinci koji su zauvek ostali u Riđici, gradeći svoje i živote svoje dece, prošli sve kolonističke muke: strašnu poratnu glad i prisilni otkup, iscrpljujući rad u seljačkim radnim zadrugama i mučno prilagođavanje novom, ne uvek prijateljskom okruženju (...)". Izbjeglice nakon Oluje nisu morale raditi u radnim zadrugama, ali osjećale su potpuno identičnu težinu početne neimaštine, gladi, socijalnog nesnalaženja i gotovo prisilnog rada na najrazličitijim i često ponižavajućim poslovima na koje su bili primorani da bi preživjeli.

Šest kilometara od Riđice nalazi se i selo Stanišić, u kojem je 1945. i 1946. bilo naseljeno oko pet hiljada kolonista iz Dalmacije, a uzevši u obzir i izbjeglice koje su pristigle 1995., ta dva mjesta danas čine svojevrsnu dalmatinsku enklavu, svakako najveću u Srbiji. Jedan je od novih stanovnika Stanišića i Milorad Čavlin iz Muškovaca kod Obrovca, koji je u kalvariji izbjegličke kolone u Oluji izgubio ruku i, kao i hiljade njegovih zemljaka, domogao se Vojvodine. "Dolazio sam i pre u Stanišić kod rođaka, ali nisam ni sanjao da ću i sam ovde morati da potražim novo mesto pod suncem. Srećom, ili nažalost, nisam bio jedini." Ovi minijturni primjeri prikazuju ukupnu sudbinu izbjeglica kojih je prema popisu iz 1996. godine u Srbiji bilo 617.728 iz Hrvatske i iz Bosne i Hercegovine, a od toga ih je u Vojvodinu došlo oko 260.000.

Prvi dani

Period neposredno nakon Oluje za stotine tisuća srpskih izbjeglica mogao bi se nazvati vremenom potpunog kaosa. Bliska opasnost od smrti u izbjegličkoj koloni miješala se tih dana s fizičkom iscrpljenošću i strahom da je taj odlazak na traktorima i u pretrpanim automobilima ultimativan i konačan. Nemoguće je pretpostaviti da su ti ljudi tada imali ikakvu šansu da organiziraju svoje misli, odluke i postupke: bili su nošeni ogromnom ljudskom bujicom potaknutom mržnjom, ratom i nasiljem, i mogli su se snalaziti tek oko neposrednih potreba. Netko bi im uz put dao štrucu kruha ili flašu vode, netko je kakvu porodicu pozvao pod krov da se skloni od kiše, a mnogi nisu bili ni te sreće. Mnogi su ljudi u toj koloni bili ubijeni rafalima iz aviona, mnogi kamenovani prolazeći kroz mjesta u kojima su ih lokalni stanovnici mrzili, a mnogi su, naročito stariji, umirali jer takav dramatičan i dug put nisu mogli izdržati. Mnogi krakovi te velike kolone bili su usmjeravani put južne Srbije i Kosova, što većina izbjeglica nikako nije željela, pa je bilo i crnohumornih snalaženja u pitanju kako izbjeći policijske patrole i sporednim putevima pobjeći prema tim davnim rođacima ili prijateljima u Beograd, Novi Sad ili negdje u vojvođansku ravnicu. Ono što je sigurno jest da je politički režim Slobodana Miloševića u to vrijeme prema izbjeglicama u najmanju ruku bio ambivalentno usmjeren, pa je i medijska prezentacija izbjegličke sudbine nakon Oluje bila prožeta negativnim tonovima. Radi prebacivanja političke odgovornosti za pad Krajine, državni su mediji dozirano plasirali izjave državnog vrha kako su za svoju nesretnu sudbinu izbjeglice krive same. O tome dosta oštro svjedoči i predsjednica Fonda za humanitarno pravo iz Beograda Nataša Kandić: "Za razliku od 1991. godine, kada je svatko tko je dolazio iz Hrvatske dočekivan kao heroj, i kada je tim ljudima dodeljivana zemlja, izbeglice 1995. godine dočekane su kao neprijatelji Republike Srbije. Prvi šok bila je zabrana policije da se ulazi u Beograd, da se ulazi u gradove, jer postojao je plan o naseljavanju Kosova. Srbi su bili šokirani da ih nije dočekalo prijateljstvo, a pričalo se i da su Arkanove jedinice pljačkale izbeglice." Ona podsjeća da je tih mjeseci trajao i lov na vojno sposobne muškarce, pa je prema procjeni Fonda tada bilo prisilno mobilizirano sedam do osam hiljada ljudi, koje je policija privodila, a zatim ih slala natrag u Hrvatsku na ratišta. Mnogi od njih najprije su bili u Arkanovom centru u Erdutu: "Tamo su oni bili tretirani kao stoka", kaže Nataša Kandić.

Tih prvih dana i tjedana živjelo se kao u bunilu; samo da ostane na okupu ono što je od porodice ostalo, da se čvrsto stisne to malo imovine koje se iz Krajine uspjelo izvući i da se štedljivo troši nešto deviza koje

se u svakoj seoskoj kući ispod slamarice čuvalo za “ne daj bože”. U prvo vrijeme izbjeglice su se smještale kako se tko snašao; netko kod prijatelja i rođaka, netko u izbjegličkim prihvatnim centrima, netko kod nepoznatih ljudi dobrog srca, netko u iznajmljenim ili napuštenim kućama, a netko je noćio i pod vedrim nebom. Ili kako je svjedočila Ines Davidović, izbjeglica iz Gline: “Bili smo u Donjem Milanovcu četiri mjeseca, od kraja augusta do kraja decembra. Tu smo našli, onda u tom selu, neku kuću. Čovek nije tražio kiriju, samo da je održavamo i radimo njegovo imanje. Nismo imali drva, nismo imali ništa. Neke prnje, to smo imali svoje, to nam je to, i traktor i prikolicu. Taj narod tamo kad smo došli, neko nam je dao drva, neko ovo-ono, tako da preguramo tu zimu (...).”

Plastika, benzin i devize

Nemoguća egzistencijalna situacija, instinkt borbe za opstanak i ne baš izdašne mogućnosti na tržištu rada u Srbiji odredile su i tipove poslova u koje je bila gurnuta većina radno sposobnih izbjeglica. Bez obzira na stupanj školske spreme, kvalifikacije i radno iskustvo, izbjeglice su u prvim mjesecima u Srbiji, a naročito u Vojvodini, pronalazile tri tipa uglavnom fizičkog posla: u poljoprivredi, građevinarstvu i na tržnici. Oni koji su odmah uspjeli zaposliti se u svojoj struci, bili su nezamjetna manjina. Naravno, sve to snalaženje i okapanje većine izbjeglica često je bilo siva zona privređivanja, ali treba reći administrativna nesređenost u zemlji zahvaćenoj posljedicama rata za izbjeglice nije bila teret nego prednost. Kako je na tržištu zbog sankcija vladala nestašica svega, od benzina do peleni i deviza, šverc nije doživljavao kao kriminal, nego kao nasušna potreba, i u to su se upuštali svi: nezaposleni, domaćice, sveučilišni profesori, đaci i poljoprivrednici. Za te prve mjesece snalaženja izbjeglica u Srbiji karakteristična je i priča Danice Milašinović iz Vojnića: "Kad smo došli ovde nismo znali kuda ćemo. Ja imam tetku u Pančevu pa smo kod nje bili jedno mjesec-dva. Posle smo otišli u Barandu, jedno mjesto prema Zrenjaninu u Vojvodini, i tu smo bili godinu dana u tetkinoj kući, a posle smo prešli privatno da stanujemo. Radili smo svašta; išla sam da kopam, da čistim ljudima koji su se, naprimer, bavili baštovanstvom — da im pomažem, čistim luk. Muž moj, koji je pre rata radio u policiji, sada je svašta radio, to ga je natjerala muka, stvarno se i naučio svašta.

Tako smo preživljavali. Na primer, predali smo par puta molbe da bi nešto dobili od Crvenoga krsta, neku pomoć. Od toga ništa nismo dobili. Ovo sve što smo stekli, stekli smo sami.”

Nakon prvih mjeseci traume izbjeglice su se naviknule na činjenicu da se u Hrvatsku možda zauvijek više neće vratiti i da ih egzistencijalni život u Srbiji neće maziti: morali su od jutra do mraka raditi čak i najjadnije poslove da bi ostali živi. Bivši profesor u gimnaziji u Obrovcu, Mirko Vujanić, danas stanovnik Busija — najvećeg naselja izbjeglica u Srbiji, o tim danima snalaženja kaže: “Niko od nas se nije pripremao da će biti izbjeglica, bili smo bačeni kao iz aviona i morali smo se snalaziti kako je ko znao. Od kada sam postao izbjeglica, radio sam sve i svašta, samo što grobar nisam bio: radio sam na građevini, bavio sam se gumom, kožom, obućom, limarijom i gipsarijom. Da sam čekao da dobijem posao, sada me više ne bi bilo. Išlo je jer je moralo. Rođen sam na selu, primao sam se svakog posla. Sada radim kao noćni čuvar.”

Od augusta 1995. mnogim je izbjeglicama trebalo otprilike dvije godine potucanja od nemila do nedraga da bi se mogli odvažiti početi graditi vlastite kuće. Treba spomenuti da su mnoge izbjeglice osim kod rođaka i prijatelja prvih godina živjele i u tzv. kolektivnim centrima koje je za izbjeglice iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i s Kosova osposobio Komesarijat za izbjeglice Srbije. Takvih kolektivnih centara bilo je prvih godina 388 i u njima je bilo smješteno oko 40.000 ljudi. Njihov je broj nakon desetak godina spao na 120, a danas je, uz nešto privatnih, odnosno nelegalnih centara, ostao samo jedan — onaj u Krnjači pokraj Beograda u kojem sa zadnjim izbjeglicama iz Hrvatske danas smještene i izbjeglice s Bliskog istoka. Teško je sasvim precizno locirati sva izbjeglička naselja u Srbiji jer mnoga su uklopljena u starosjedilačke zajednice ili su s njima izmiješana, naročito u velikim gradovima, dok su neka tako mala da obuhvaćaju tek nekoliko domaćinstava. Mnoga od njih imaju i svoja imena, tradiciju i značaj: najveće izbjegličko naselje Busije su pokraj Beograda, a slična su naselja Altina, Plavi Horizonti, Grmovac (također pokraj Beograda) i Veternik (pored Novog Sada). Tu su i već spomenute Riđice, kao i Stanišić, Gakovo, Rastina pored Sombora i druga.

Busije

Ovo naselje nastalo je 1997., kada je općina Zemun, tada pod upravom Srpske radikalne stranke, prodala više od hiljadu poljoprivrednih placeva, bez ikakve infrastrukture i po niskoj cijeni, uglavnom srpskim izbjeglicama iz Hrvatske pristiglih nakon Oluje i izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine. To je područje u tom trenutku bilo formalno dio poljoprivrednog imanja PK Napredak iz Nove Pazove, i bilo je predviđeno da bude deponija za otpad, no kako su novi stanovnici kupili svoje parcele od općine Zemun i počeli legalizirati svoje kuće, 2006. godine izgrađen je asfaltirani put do Busija. Kasnije je uvedena autobusna linija 702 od Busija do prigradskog naselja Batajnica, odnosno do Beograda, izgrađene su ambulanta i crkva, a beogradske gradske vlasti odlučile su konačno da će napraviti i urbanistički plan za Busije. U nekoj vrsti pravnog rašomona ovo naselje i dalje u katastru postoji kao njiva u vlasništvu države, ali u životu je drugačije: s 1.300 kuća i preko 6.000 ljudi Busije su, kako kažu stanovnici, najveće krajiško selo na svijetu. To je naselje dobar primjer toga kako se stanovnici na nekom području mogu izboriti barem za minimum komunalnih prava: ti su ljudi sami financirali izgradnju vodovodne mreže i dali u prosjeku po 500 eura za struju i bandere. Platili su za izgradnju crkve, javne rasvjete i oko pet kilometara asfalta. Svih 1.300 kuća u Busijama sagrađeno je gotovo na dramatičan način — golim rukama i tzv. “mobom”, međusobnom suradnjom Krajišnika. “Kada smo se doselili, ovde nije bilo skoro ničeg. Od komšije Živka iz Kistanja, koji je bio jedan od prvih doseljenika u Busije, vukao sam struju i vodu. Prodavnice nije bilo, pa je Živko iz Batajnice dovozio hleb u gajbama i snabdevao sve nas koji smo ovde počinjali novi život. Ali eto uspjeli smo trudom i zalaganjem da izgradimo naselje dostojno ljudi. Sada nas ima oko 6.000, jer priključile su nam se izbjeglice iz Bosne”, kaže Jovan Vučenović iz Knina. I njegov susjed Živko Nikolić iz Kistanja sjeća se Busija s početka 1997. godine: “Ni tica, mačaka, pasa ovde nije bilo kada sam došao. Jeli smo samo konzerviranu hranu, nije bilo struje. Prva trafostanica izgrađena je ispred moje kuće. Sećam se da me, kada sam došao u Beograd da prijavim priključak, službenica začuđeno pogledala i pitala: ‘A gde su ti te Busije?’. Nisu ljudi znali ni gde se nalazimo. Isto se ponovilo i u Vodovodu, pa čak i u opštini Zemun”, prisjeća se Nikolić.

Onome koji prvi put dođe u Busije sve kuće izgledaju isto, jednako kao i ulice koje su rađene pod pravim kutom. U naselju se osjeća živost, ali na ulicama ima malo ljudi. Busije svakako nisu urbano naselje; postoji gdjekoji dućan mješovitom robom ili kafić, ali po svježim se crvenim ciglama, od kojih je napravljena gotovo svaka kuća, vidi da je riječ o na-

selju došljaka. Tek obližnja gostionica *Kordun* i ijekavski izgovor njezinih gostiju sugeriraju da ovdje žive ljudi doseljeni iz Hrvatske. Ipak, na skretanju iz Šangajske ulice udesno nedavno je postavljen spomenik koji liči na otvorenu knjigu na čijoj je lijevoj stranici pravoslavni krst i rečenica: "Dobro došli u Busije!", a na desnoj, uz nekoliko pravopisnih grešaka: "Naselje Busije je nastalo 1997. godine naseljavanjem proteranih Srba iz Republike Srpske Krajine, BiH i Kosova i Metohije. Ovde živi sećanje na sve poginule i nestale koji nisu stigli sa izbegličkom kolonom. U periodu od 1991. do 1999. godine sa svojih vekovnih ognjišta je proterano više od milion Srba." Ispred spomenika klupe su koje gledaju na cestu.

Kako se vodi politika na periferiji

Borba za elementarne uvjete života u Busijama još traje: osnovne škole, kao ni vrtića, ni danas još nema, pa roditelji već godinama djecu voze u škole u okolna naselja: Batajnicu, Ugrinovce, Zemun i druge. Nema ni društvenog doma, iako naselje ima preko 6.000 ljudi i probleme koje bi iz neke minimalne kancelarije trebalo svakodnevno rješavati ili barem organizirati društvene, kulturne i umjetničke skupove koji bi se ondje mogli održavati. Ovako se komunalni problemi rješavaju iz privatnog stana Ilije Vezmara, predsjednika Udruženja građana naselja Busije, društveni mitinzi organiziraju se na ledini ili u crkvi, a kulturna zbivanja — po kafanama. U tim živopisnim okupljalištima s karakterističnim nazivima Banija, Kordun i Vukovar, ukrašenim fotografijama i predmetima iz starog kraja, slave se rođenja i vjenčanja, oplakuju se mrtvi i veseli se uz neko od desetina kulturno-umjetničkih društava koje su izbjeglice osnovale po Srbiji. Ponekad i crkva sv. Ćirila i Metodija otvori svoja vrata za kakvu crkvenu slavu ili tradicionalni kulturni događaj, dok mladi odlaze za Beograd. Ulice u naselju nose nazive znamenitih ličnosti iz krajeva iz kojih su doselili njegovi stanovnici, kao što su: vladike sv. Sava Trlajić i Simeon Zloković, pisci i kroničari Nikola Begović, Manojlo Grbić, Milan Radeka, Adam Pribičević, Stanko Opačić - Čanica, dr. Stanko Korać, Mirko Korolija, Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, slikar Živko Stojsavljević, vojskovođa Svetozar Borojević i drugi. Ipak, stanovnici Busija i dalje radije upotrebljavaju brojčane nazive ulica, koje se pomalo, jedna po jedna, asfaltiraju, a čitavo se naselje od herojskog pothvata pionira doseljenika pretvara u urbaniziranu prigradsku zajednicu.

Temelj svakog civiliziranog naselja urbanistički je plan, u Srbiji bi se reklo regulacioni plan, kojeg za Busije i ima i nema, kako već koja općinska uprava sebi zacrtala što bi za nju bili prioriteta, ali kada se podvuče crta, kažu stanovnici Busija, mnogi su problemi u tim administrativnim zavrslamama ostali neriješeni. Usto što još uvijek nema kanalizacije, nego svako domaćinstvo ima tek septičku jamu, nema ni kanala za odvod podzemnih voda. Stanovnici naselja kažu da su oni selo koje živi na septičkim jamama. Smrdi kada dođu proljetne poplave i kada se fekalije izliju, a smrdi i u ljeto, kada obližnja farma goveda izbacuje van svoje stajsko đubrivo. Priča porodice Milića Opačića iz Vojnića, koja se doselila u te njive dvije godine nakon Oluje, mogla bi biti ne samo obrazac za sudbinu svih stanovnika Busija nego i ogledni primjer borbe protiv administrativnih vjetrenjača od Zemuna do Beograda. "Živeli smo od ulične preprodaje razne robe po Zemun, a onda smo plac kupili za 2.900 maraka. Bio je usred njive, bez puta i vodovoda. Tada nije moglo

da se bira. Prvo smo osposobili jednu sobu i u njoj živeli, dok s prijateljima nismo podigli čitavu kuću i otvorili molersku radionicu", kaže Mladen Opačić, koji danas ima tridesetak godina. Pamti da su on i brat Damir još u devedesetima išli u čizmama pješke kroz blato do Batajnice u školu. I tako šest godina, jer asfalt je u Busije, nakon nebrojenih moljakanja njegovih stanovnika po općinskim šalterima, stigao tek devet godina kasnije, 2006., a tek potom i linija GSP broj 702. Iako stanovnici Busija rade u prigradskim naseljima ili sa svojim malim firmama posluju s glavnim gradom, oni uglavnom kažu da se ne osjećaju Beograđanima jer, kažu, taj ih grad ne uvažava. Oni vjeruju da tu ima dosta prijestolničke nabusitosti prema došljacima koji govore "ijekavski". Ima i razlika u mentalitetu, ali ono što te došljake najviše vrijeđa jest osjećaj da komunalne službe nisu priskočile u pomoć i odgovorile na njihove probleme i potrebe. Tako naprimjer izgradnja parka i vrtića koja je bila planirana još nije započela jer su, kažu stanovnici Busija, činovnici iz Zemuna "pojeli pare". "To što neko dođe jednom i ostavi samo obećanja i ove plakate koje posle skida vetar sa bandera, nama ništa ne znači", kažu stanovnici Busija.

Plači, Milka, plači

Život izbjeglica definitivno se odvija u novoj postojbini, ali njihove emocije usmjerene su prema starome kraju. "Ovde živi sećanje na one koji nisu došli u koloni.", piše na spomeniku na ulasku u Busije. Sigurno je da novi stanovnici Busija nikada neće zaboraviti stari kraj, kao ni ono kroz što su prošli, no borba za samoodržanjem također nadvladava povremenu melankoliju i depresiju. O starom kraju priča i već spomenuti Mirko Vujanić iz Obrovca: "Nisam bio u starom kraju već tri godine; nemam para, a nemam ni vremena, a u zadnje vreme me nešto ni ne vuče, samo hoću da odem na grobove mojih starih. Prvih pet-šest godina izbeglištva sanjao sam stari kraj svake noći. Sanjam ograde od kamena, kakvih ima puno u Dalmaciji. Ja sam dijete sa sela koje je išlo s knjigom za ovcama. (...) U tri sata ujutro išli smo goniti ovce, ja i baba, hodamo i spavamo, jedno i drugo. Ta moja baba nosila je zemlju sa Zrmanje na leđima da bi napravila malo vrta (...)." Ilija Vezmar, već spomenuti predsjednik Udruženja građana Busije, kaže da "kao dični Krajišnici, svi pate za svojom Krajinom. Mnogi su izvadili pasoše u Hrvatskoj i odlaze jednom godišnje da vide zavičaj", kaže Vezmar. "Stari se ljudi tamo vraćaju da umru jer u Busijama nemaju svoje groblje, nego se sahranjuju u okolnim Ugrinovcima, Batajnicima, Pazovima, Bežaniji, na Orlovači, Lešću, gdje tko stigne. (...) Jednog roditelja sahranite ovamo, drugog tamo jer, kažu, nema mjesta", priča Vezmar. "Kada nas stegne oko srca za starim krajem, ja samo kažem svojoj ženi: 'plači, Milka, plači', i nastavljamo dalje", kaže jedan stanovnik Busija. O stanovnicima Busija s nešto više vedrine govori paroh u crkvi sv. Ćirila i Metodija u Busijama, prota Milorad Niškić: "Ljude muči posao, neko radi, neko ne radi, neko ima penziju. Ali ljudi su optimisti, niko ne kuka, svi se raduju. To su dobri parohijani i mnogo dobar narod. Imamo puno venčanja u crkvi i preko sto rođenja dece svake godine. Oni su bili dobri i marljivi i tamo gde su pre živeli: oni svoju ranu nose u srcu, više ne spominju prošlost, nego gledaju napred."

Da bi se održala veza sa starim krajem, te sjećanje i tradicija, svake se godine u Busijama održava Krajiški otkos. Manifestacija se održava početkom ljeta, a uz bogoslužjenje u crkvi i spomen na stradale Srbe u ratovima devedesetih, obično je organiziran i bogat program: takmičenje u narodnim sportskim igrama (bacanje kamena s ramena, povlačenje konopa, obaranje ruku, penjanje uz stožinu, skok u vis iz mjesta i pretezanje štapa), takmičenje u kosidbi i nastupi desetak kulturno-umjetničkih društava i pjevačkih grupa. Tu je obično i izložba slika ili predstavljanje knjiga proze i poezije nekog od krajiških umjetni-

ka, kakvih u izbjeglištvu ima čak nekoliko desetaka. Općenito, važni su datumi za srpske izbjeglice u njihovim naseljima tzv. "večeri Krajišnika", koje se organiziraju na dan stradanja u Oluji. Isto je tako u Busijama naprimjer važan datum 24. maj, Dan hramovne slave crkve sv. Ćirila i Metodija, a tu su i regionalni susreti — večeri Banijaca, Kordunaša i Dalmatinaca — te festival Krajiški biseri na kojem se izvode pjesme i folklor srpskih zajednica iz Hrvatske.

Sve te manifestacije, kao i Krajiški otkos u Busijama, primjeri su pravog narodnog sijela i funkcioniraju kao pokretni muzeji tradicijske kulture, što su svakako i sama mjesta u kojima, koliko god to patetično zvučalo, prošlost izbjeglica gori najvećim sjajem.

Sami plaćamo teren, sudije i lekare

Prota u crkvi sv. Ćirila i Metodija neprestano je zaposlen jer kao svoju duhovnu funkciju shvaća i egzistencijalni zadatak pružanja elementarne pomoći stanovnicima naselja. Njegov mobitel neprestano zvuči, a on ugovora dovoz šljunka, kulturne večeri, pregovore s političarima, večeru s donatorima i gradnju nogometnog igrališta. Vremena za sasvim duhovne stvari kao da nema, a put prema nebu mora se zaslužiti teškim radom. Priča kako su izbjeglice nakon egzodusa u Busijama kupile najjeftinije moguće placeve, počeli graditi doslovce iz blata, ali sve čega su se primili, postavili su na noge. "Pomažu dobri ljudi, vernici i njihovim priložima izgrađena je 2006. godine crkva od 1.500 kvadrata, koja ima podno grejanje", kaže prota. Priloge najviše dobivaju u materijalu od ljudi koji imaju svoje firme i poduzeća. Naselje Busije ima i Fudbalski klub Busije, koji je u vrhu lige iz koje se ne može ispasti, ali koji je njegovan ljubavlju njegovih članova, igrača i simpatizera. Predsjednik je kluba Damir Šarić, čovjek srednjih tridesetih godina, čvrstog pogleda i brzih pokreta, koji govori da nema vremena za gubljenje. Imao je 18 godina kada je s roditeljima nakon Oluje morao napustiti Knin i doseliti se u Srbiju. U Busije je došao 1999. godine i morao je raditi sve: jedne zime radio je na pijaci u Zemunu, pa nakon toga u grčkom trgovačkom centru, pa jedne godine u Crnoj gori, zatim na ciglani, pa u diskontu pića, da bi 2000. godine otvorio vlastiti dućan u Busijama. Kada se gradila porodična kuća, bilo je važno da se dignu "pod ploču" i da svi imaju gdje glavu skloniti, a poslije se, kao i kod svih drugih, polako ozidavalo, dograđivalo i dizalo kuću na kat. Damir govori tvrdo, bez puno sentimentalnosti: "Mi smo svi u Busijama rasli zajedno, nije se pitalo ko je sa Banije, a ko iz Dalmacije. Pomagali smo jedni drugima. Danas me posao veže za Zemun i Beograd: nakon progona iz Hrvatske morali smo se prilagoditi i krenuti u novi život, koji nije mogao proći bez muke i patnje. Život ko život, u Oluji sam u onoj koloni na kamionu prevezio tri trudnice i četiri bebe i odrastao sam u svemu tome. Danas petkom popodne pokupim djecu u auto i odemo na godišnji odmor u Knin. Sada nema mržnje, ljudi su i tu i tamo — svi smo u istom sranju."

Damir je u klubu od njegova osnivanja, od 2003. godine. "Igrao sam lijevog veznog", kaže Damir i spominje kako klub nema ni svoj stadion ni svoje prostorije, nego iznajmljuje teren kluba Ugrinovci, koji im je i glavni rival u beogradskoj zonskoj ligi. Klub ne dobiva nikakva sredstva od općine Zemun, financira se sam, a pobjede proslavlja u lokalnoj kafani Banija, koja pomalo izgleda kao iz starih filmova o Divljem zapadu. "Kad igramo utakmicu, sami plaćamo teren, sudije i lekare", kaže Damir. Klub

ima i pripreme za svaku predstojeću sezonu, iako svi igrači od 7 do 15 sati zarađuju za život, a organiziraju se i turneje po bivšim republikama. Damir više nije igrač, nego funkcioner, pomaže koliko može, ali njegov je osnovni posao danas briga oko dućana mješovite robe na uglu, oko porodice u kojoj ima već četvero djece, kao i oko starih roditelja. Sada svi oni žive u prostranoj kući koju je Damir izgradio uz pomoć rodbine, prijatelja i susjeda, u jednoj od tipičnih "ušorenih" ulica pod pravim kutom u Busijama. "Moram da idem", kaže Damir, "da pokupim decu iz vrtića, da obiđem dućan i da odem po dresove koje smo dali na pranje."

Nemoj neko da je večeras zaboravio pasoš

Ovo naselje zaista izgleda kao da su ga izgradili pioniri iz vremena prvog naseljavanja Amerike: nema tu ničeg što se ne tiče elementarne borbe za opstanak i preživljavanja, a razloga za neko posebno uljepšavanje jednostavno nema. Nizovi jednolikih kuća bez suvišnih estetskih detalja; geometrijski raspored ulica; dva dućana mješovitom robom u kojima, od igle do lokomotive, ima svega i u kojima dominiraju teški alati za kućanstvo; kafana da se grlo spere pivom i crkva da stanovnici znaju tko su i odakle su — to su Busije, izgrađene ljutim znojem i željom da se preživi. Naselje ima i ribolovni i karate-klub, dva kulturno-umjetnička društva, dva spomenika i teren za balote. Jedno kulturno-umjetničko društvo zove se Lira, a drugo, još poznatije, kud Ćirilo i Metodije, koje postoji od 2011. godine. Njegova je predsjednica Snežana Veljo koja za sebe voli reći da je ona i direktorica i čistačica i menadžer i odgojiteljica, čime su ukratko opisane i ne baš komforne prilike u kojima ovo društvo živi. Ovaj kud ima oko 120 članova; plesača, pjevača i svirača, ali nema svoje prostorije jer Busije, kao što rekosmo, još uvijek nemaju, uza sva kucanja na vrata, traženja i moljakanja, svoj društveni dom. Zato društvo svoje probe održava gdje stigne: u školskoj dvorani u susjednom naselju, u gradskoj biblioteci u Staroj Pazovi, u crkvi u Busijama ili u stanu Snežane Veljo. "Svu nošnju držim kod kuće, koju krpam i šijem, pakujem ju u kofere i pred nastup delim izvođačima. Stalno se negde seljakamo, ali hrabri smo", kaže gospođa Veljo. Društvo se financira neredovitim i ne baš izdašnim donacijama iz gradskih i državnih fondova, nešto preko članarine daju i roditelji djece koja pohađaju folklorne ili pjevačke sekcije, a kada su priredbe i svečanosti, društvo se snalazi kako zna. Netko donese pečeno prase, netko gajbu sokova i piva, netko pozajmi dva mikrofona i razglas, a netko izvadi tanjure i escajg koji je sačuvan još iz Krajine. Društvo Ćirila i Metodija njeguje pjesme i plesove iz starog kraja, ali i iz svih krajeva Srbije i nekadašnje Jugoslavije, i, uza sve skromne prilike u kojima živi, dosta putuje: obišlo je sijaset mjesta po Srbiji, sudjeluje na festivalima zavičajnih udruženja, kao što su Stazama naših predaka, Krajinski otkos i druga, a gostovalo je i drugdje u regiji: u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, u Grčkoj i Italiji. Pred put je uvijek gužva, treba spremiti i nošnje i sendviče, nervozni su i voditelji i roditelji i djeca i, ako se ide u druge države, Snežana Veljo obavezno izgovara uvijek istu rečenicu: "Nemoj neko da je večeras zaboravio pasoš." U naselju Busije netko živi bolje, netko lošije, ali u kud-u su svi isti, kaže njegova voditeljica, koja dodaje kako uvijek imaju razumijevanja za samohrane majke i za djecu kojima su roditelji umrli ili stradali u ratu, i koja si ne mogu priuštiti plaćanje članarine. Druš-

tvo neprestano živi u nekoj atmosferi izvanrednog stanja; bez vlastitih prostorija ono se neprestano seljaka i održava probe na mišiće dva puta tjedno na raznim, često nemogućim lokacijama, na koje roditelji dovoze svoju djecu nakon škole i po danu i po noći i po kiši i po snijegu. Društvo je organiziralo darovanje paketića pred Božić jer većina djece nikada nije vidjelo Djeda Mraza, skupljalo je pomoć za djecu bez roditelja, ali i za poplavljene u Obrenovcu. O osnovnoj motivaciji i energiji koja je veže za ovo društvo, gospođa Veljo kaže: "Jako sam ponosna na svoje poreklo, ne želim da se to zaboravi i želim to da prenesem na mlađe, zato što čovek mora znati šta je, koje je i odakle je. Drugo, folklor je moja velika ljubav i njime sam se aktivno bavila dugo godina. I treće, želim da sklonim decu sa ulice."

Muka i znoj

Stanovnici Busija oni su isti ljudi koji su nekada živjeli u gradovima i selima u Hrvatskoj: u Lici i Dalmaciji, na Baniji i Kordunu, jedino što danas rade neke druge poslove, često one za koje nikada nisu mislili da će raditi, i žive na zemlji ravnoj kao ploča, na zemlji koju ne poznaju i ne osjećaju sasvim kao svoju. Ili kako kaže Mirko Vujanić, koji se često izražava u stihovima i ima petsto aforizama u rukopisu: "I ovaj grumen zemlje Srbije koji ne znam zašto zovu Busije, promijenio je svoj izgled i lice otkad na njega dođoše izbjeglice." Jedan je od tih izbjeglica i električar Milan Jovanović iz Vrginmosta, koji je završio srednju tehničku školu u Zagrebu i višu školu u tvornici Rade Končar – smjer industrijska elektronika. Do rata je prvo radio u Jugoturbini u Karlovcu na programiranju mašina, a poslije i u Vojniću. Za vrijeme rata otvorio je malu elektroničku firmu u Vrginmostu i vjerovao je da će se naći neko diplomatsko rješenje na prostoru bivše države, ali, kako kaže, ekstremisti su počeli rat i oni su ga i završili. Ima suprugu i dva sina, s kojima je prošao u toj dugoj koloni nakon Oluje i domogao se Beograda, gdje se na periferiji, u Železniku, smjestio kod prijatelja. Pokušao je naći posao u elektronskoj industriji, ali u fabrici Ivo Lola Ribar nekog posla i nije bilo. Plaće su kasnile i po četiri mjeseca, pa je Milan otvorio servis za televizore i za elektronske sklopove u autoindustriji na trgu Slavija u Beogradu, s jednim kolegom koji je poslije otišao u Zimbabve. Dugo je s porodicom bio podstanar, ali srećom nije plaćao najamninu: kuću mu je dao jedan Šumadinac dobrog srca i to je bilo veliko dobročinstvo, kakvo se u Srbiji znalo sretati u prihvatu izbjeglica iz Hrvatske. Prvi je put došao u Zemun 1997. godine da bi posjetio nekog čovjeka, kad je čuo da će se praviti novo naselje u Busijama. "Vidio sam neki narod ovde, prave se temelji, bilo je nešto asfalta, sve drugo je bilo blato, zemljani put, gomila šljunka i obaveštenja na svakoj banderi o tome ko prevozi šljunak. Radila je i neka pečenjara. Sve je bilo u korovu i pomislio sam: 'Koja budala pravi ovde kuću?', a onda se vratio u Železnik. Onda je prošlo dve godine i ja sam na nagovor rođaka, teškom mukom, ipak odlučio da ovde kupim plac, jer tu je ipak bilo jeftinije nego u Železniku. I tako smo se nekako nakon mnogo lokacija ovde skrasili, ali ravnica mi nikako nije legla." Kuća Milana Jovanovića u Busijama čvrsta je, ali jednostavna: u prizemlju je mala radionica sa stotinu najrazličitijih elektronskih dijelova u kojoj se popravljaju sve: i televizori i kompjuteri, i pegle i mikrovalne pećnice, i telefoni i radio uređaji. Radionica služi i kao neka vrsta dnevne sobe u koju navraćaju i oni koji trebaju nešto popraviti i oni koji bi tek nešto pitali ili prenijeli poruku, ili su samo došli na par minuta razgovora i rakijicu iz starog kraja. Prvi kat kuće od

nekoliko soba namijenjen je za roditelje, djecu, često i za djedove i bake. Tako otprilike izgleda raspored i u svim drugim kućama izbjeglica, a isto je izgledao i u kućama u Hrvatskoj koje su oni nasilno napustili. Dnevna soba središte je porodičnog i društvenog života: tu se rješavaju obiteljski problemi, pišu domaće zadaće, dočekuju prijatelji i bistri politika. Pored su odmah i kuhinja i priručna smočnica, da se popije domaća rakija i nareže suho meso od prošle godine, pripremljeno “na naš način”.

Električar s Banije, Milan Jovanović, sjeća se da je, kada je kupio plac, to bila oranica na kojoj je prvo napravio dovod za vodu. Oko njega se već gradilo naveliko, a kako Busije još nisu imale struju, ljudi su se snalazili s produžnim kablovima od po sto metara koji su čudnim putevima dolazili do trafostanice i dalekovoda. “Bila je to paukova mreža produžnih kablova i snalažljivost ljudi zaista je bila impresivna; neko je imao benzinski motor, neko miješalicu za beton, neko auto, a neko kombi (...) Elektrifikaciju i vodu financirao je ovde sam narod koji je kopao kanale i dovukao struju. Ljudi su sami kupili trafostanicu i onda bi se priključivali jedni na druge, pa bi međusobno plaćali troškove. Ja sam svoju kuću takođe pravio sam: dizao sam kredit i trošio na materijal, a ljudi su mi u gradnji pomagali. Kao što vidite, ulice su široke i pravljene su geometrijski. Mnogo asfalta je polomljeno za dve godine koliko su kamioni dovozili materijal”, priča Milan. Prvih godina izbjeglice su jedni drugima pomagali i sveta riječ bila je “moba”, svatko je svakome odlazio da pomogne u gradnji kuće, podizanju skladišta, dućana ili radionice. “S vremenom je to iščezlo i danas, 2017. godine, teško bih skupio ekipu da betoniram ploču, jer ljudi su finansijski stali na noge i sada svatko radi za sebe”, kaže Milan. U stari kraj više ne odlazi jer dojmja je da su

mu mračne slike od prije više od 20 godina danas svježije nego prije. "U čitavoj toj tragediji jedini je heroj narod koji je sve to preživio", kaže Milan Jovanović.

Neobični pisac aforizama, pjesnik i prognanik Mirko Vujnović jedva sastavlja kraj s krajem, iako je akademski obrazovan čovjek i nekada je bio uvaženi profesor srednjoškolskog centra u Obrovcu. U Busijama je dobio pomoć od humanitarne organizacije iz Danske za cement, ciglu i željezo, a supruga je dobila šivaću mašinu. Kako je taj novac raspoređivan, to je druga priča. Bilo je ljudi, kaže Mirko, koji su izgubili djecu i koliko su oni dobili, to samo oni znaju. "Ovde u Busijama snašli su se kako je ko znao, neko je švercao i dobivao preko reda, a neko se mučio. Moja žena, dvoje dece i ja četiri smo godine živjeli tu pod pločom, prokišnjavalo je i nismo u prvo vreme imali ni struje ni vode. Onda mi je pomagao jedan zidar, a pomogao sam i ja njemu." Danas, kaže Mirko, on prekopava po kontejnerima, kao što je kao student gledao da to rade starci u Studentskom gradu u Beogradu. "Ima dosta bolesti u izbegličkoj populaciji: 'Svaka nesretna porodica nesretna je na svoj način, a sve sretno porodice liče jedna na drugu'", citira Mirko Anu Karenjinu, vjerujući da je, što god bilo, narod u stanju preživjeti i najveće nesreće u svakom beznađu.

Od Oluje do doktorata

O građevinarskim navikama i filozofiji stanovanja ljudi iz Busija govori i Mladen Zaklan, nekada i sâm izbjeglica iz Hrvatske, a danas vlasnik projektantskog ureda u Batajnici, susjednom naselju također punom izbjeglica: "Kada su naši ljudi nakon Oluje došli ovdje, oni su pravili kuće na temelju iskustva, funkcionalno, na kat, s jednim zidarom i pomoćnom radnom snagom s kojom nikada nije bilo problema. Za sve te ljude najveća je teškoća bila kako kupiti materijal jer financijski je računica jednostavna: prosječno hiljadu eura koštao je plac, a materijal i radovi za kuću od dvjesto kvadrata (deset puta deset kvadratnih metara na kat) koštali su oko šezdeset hiljada eura. Takve kuće objektivno su morale biti pravljene u fazama jer ljudi u Busijama dovijali su se svakako da dođu do para, ali važno je reći da su sve to vredni i talentirani ljudi, i vični zanatskim poslovima. Među njima ima dosta onih koji se bave prevozom, špedicijom i transportom; ima zidara, tesara, keramičara, vodoinstalatera i svako radno sposoban je negde zaposlen." Izbjegličko iskustvo Mladena Zaklana počelo je kada je imao petnaest godina i kada je morao napustiti rodnu Korenicu; s roditeljima, dvjema sestrama, dvojicom braće i ostalom rodbinom našao se u izbjegličkoj koloni, a već koji dan poslije svi su završili u kolektivnom centru u Trsteniku u središnjoj Srbiji. Građevinsku školu Mladen je završio u Kikindi, višu građevinsku u Beogradu, građevinski fakultet u Subotici, a postdiplomski studij za menadžment u Novom Sadu. Kada je 2006. godine

stigao u Busije, sjeća se da je jedna četvrtina naselja bila naseljena, bez asfalta, a nedostajalo je mnogo toga. Danas Damir Zaklan ima uspješnu firmu za projektiranje istih takvih izbjegličkih kuća, suprugu i četvero djece i veliku želju da pomogne svojim zemljacima koliko može. On kaže: "Ko god se od izbjeglica školovao, mogao je da bira bolji posao, a ko je morao samo da radi, nije naročito napredovao." U Busijama i dalje puno toga nedostaje, od kanalizacije do ambulante (koja trenutno radi u prostoru crkve), kao i javnih sadržaja koji postoje samo u obećanjima. "Gradske nas se vlasti sete samo oko izbora", kaže Mladen Zaklan. Ovaj uspješni čovjek pomaže koliko može i u obnovi zaostavštine Srba u Kolenici, jednako kao i u podizanju prognaničkog naselja u Busijama. Kada govori o svojim prvim godinama u Vojvodini, ovom krupnom mladom čovjeku oči se iznenada napune suzama. Ipak, očito je da su Mladena Zaklana te prve patnje u Srbiji očvrstnule, toliko da je on danas jedan od važnih pomagača u zajednicama Srba prognanika u Busijama i okolnim naseljima. "Svi mi koji smo prognani preko Drine danas se osjećamo zemljacima jer smo sve to teško podneli", kaže Zaklan. Takav osjećaj dobro se može vidjeti na slavi sv. Ćirila i Metodija, prazniku naselja Busije, kada se uz stanovnike naselja okupe i mnogi prognanici iz drugih dijelova Srbije. "To je najveća takva narodna manifestacija poslije Guče", kažu nam sugovornici iz Busija.

Nikad se ne zna kada će koji ožiljak proraditi

Sudbina srpskih izbjeglica iz Hrvatske na neki način predstavlja dramu života samog: to su ljudi koji su nekada u starom kraju imali obilno blago, tjerali su po livadama, šumarcima i kamenjarima desetine grla stoke i u isto su vrijeme godinama radili negdje u malim gradovima, u kakvom skromnom tvorničkom pogonu ili na željeznici. Ono što je ključno jest da su ti ljudi osjećali da žive potpuno; u skladu s prirodom i sa svojim radom. Rađala su se djeca i okupljala se mnogobrojna rodbina na nedjeljnim objedima, slavama i praznicima. Oni su radili od jutra do sutra, a život je odgovarao smjerno svojim darovima: bilo je svega, ali nikada previše. Dizali su kuće i gospodarili svojom sudbinom, nikada ne tražeći više nego što su imali, znajući da žive onako kako su stoljećima živjeli oni prije njih i uvjereni da se drugačije i ne može živjeti. I ljubav i tuga, i život i smrt dolazili su onako kako su oni vjerovali da moraju dolaziti i njihovi radost i spokoj proizlazili su iz činjenice da se život koji oni njeguju i oko kojeg se muče stalno obnavlja ciklom djece koja su nastavljala tamo gdje su zastajali roditelji. A onda su došle nevolje, ratovi i zbjegovi: jednostavni ljudi morali su sve te godine rada, muke i stjecanja egzistencije udaviti u sebi u roku od dvadeset i četiri sata te krenuti u nepoznate krajeve s dvama zavežljaja na ramenima i s djecom na rukama. Muškarci su upregli onaj prijevoz koji su imali: sjeli su za traktore ili u kakve rashodovane automobile, a djecu i stare potrpali su u poljoprivredne prikolice. Izbjeglice koje srećemo po prognaničkim

naseljima u Srbiji ljudi su koji su pokopali svoj bivši život da bi nastavili novi, ali ta prošlost u njima i dalje prebiva kao živa rana koja ne zacjeljuje. Nikada i ne može zacijeliti. Život i smrt koji su se sreli u jednom danu, u 4. augusta 1995., nastavili su živjeti zajedno i sve godine nakon tog strašnog izгона. Žilavi narod otjeran sa zemlje napravio je sebi na drugoj zemlji čitave gradove da bi mogao dalje živjeti, ali na toj je novoj zemlji umirao od tuge za starim krajem. "Nikad se ne zna kada će koji ožiljak proraditi", kaže Ostoja Vorkapić, advokat koji je također u izbjegličkoj koloni, sa ženom i dvoje djece, stigao u Vojvodinu i koji se u posljednjih 20 godina nagledao mnogo izbjegličkog čemera i jada. On je s drugim pravnicima besplatno zastupao izbjeglice u njihovoj beskrajnoj borbi da legaliziraju svoj status u Srbiji ili da povrate imovinu u Hrvatskoj, a svjedočio je i mnogim tragedijama izbjegličkih porodica. "Ljudi koji su nakon Oluje došli u Srbiju nastavljaju da žive i muče se godinama da održe porodicu, a onda se neko od njih odjednom slomi, okopni i nestane vrlo brzo. Naše rane ne zacjeljuju; jedino što možemo jest da se radi budućeg života i naše djece s njima borimo", kaže Vorkapić. Za mnoge je ta borba završavala teškim bolestima, kroničnom invalidnošću, socijalnim vegetiranjem i smrću. Djeca tih roditelja i sama su se morala izboriti za svoje mjesto pod suncem, rastrgana između trauma prošlosti i novog identiteta koji se teško stjecao. U razgovoru s njima iz njih je izvirala blagost njihove mladosti, ali često se mogla osjetiti i potpuna nemoć da pričaju o prošlosti. "Moja je majka u Topuskom s visokoškolskom naobrazbom radila na odgovornim mestima, a sada u Novom Sadu već godinama radi u mesnici", kaže Jelena Roknić, koja nikako ne želi pričati o prošlosti. Mnogo njezinih vršnjaka po izbjegličkim naseljima izabralo je neki tranzicijski identitet u kojem su emotivno ostali vezani za kraj svojih roditelja, a mentalno žele pripadati novoj sredini. U tom raskoraku mnogi su uspjeli pronaći svoj put, a mnogi su se i pogubili. Najsretniji u tom mladom naraštaju pobjegli su s diplomama iz izbjegličkih naselja u bijeli svijet, što dalje od ratova i nesreće, većina nastavlja živjeti kako zna i umije, a mnogi su se, što pokazuju statistike iz crne kronike, izgubili u sivilu polusvijeta kriminala, droge i psihičkih oboljenja.

Veternik

Ovo je izbjegličko naselje pokraj Novog Sada, za razliku od Busija, uklopljeno unutar urbanog naselja starosjedilaca istoga imena. Veternik je osnovan 1918. godine kao naselje za srpske ratne vojne invalide, veterane iz Prvog svjetskog rata, koji su u sklopu probijanja Solunskog fronta vodili teške borbe na planini Veternik u Makedoniji. Po završetku Prvog svjetskog rata kralj je Aleksandar svojim dobrovoljcima koji su sudjelujući u velikoj bitci protiv bugarskih snaga bili trajno oslijepljeni nervnim plinom dodijelio zemlju u okolini Novog Sada. Ti Solunci i njihove porodice na području su današnjeg Veternika naselili plodnu ravnicu i stvorili zametak toga naselja. Treba reći da se odmah pored Veternika nalazi i naselje Futog, u koji su starosjedioci kolonisti iz Like pristigli nakon Drugog svjetskog rata. Zato srpskim izbjeglicama u okolici Novog Sada 70 godina kasnije prostor naseljavanja nije kao u drugim dijelovima Srbije bila nepregledna pustopoljina, kilometrima udaljena od urbanog naselja. U slučaju Veternika, značajna blizina Novog Sada psihološki je već u startu djelovala tako da su izbjeglice osjećale da se nekako mogu snaći, orijentirati i zatražiti pomoć ili od dalekih rođaka, pristiglih ovdje kasnih četrdesetih godina, ili pak od današnjih komunalnih organizacija koje su im se nalazile pod rukom. Smatra se da je na širem području Novog Sada utočište pronašlo više od 40.000 prognanih Srba iz Hrvatske, pa i Veternik konkurrira da bude, uz Busije, najveće naselje u kojem žive srpske izbjeglice. I ovdje ljudi žive i upiru iz sve snage da bi ostvarili kakvu-takvu egzistenciju za sebe i svoje, ali mnogi su od njih svjesni da su u Veternik stigli beznadno ranjeni, što će odrediti i njihovu kasniju sudbinu. Gospođa Ana Rajšić za vrijeme je Oluje izgubila supruga. "Osjećam tugu dok dišem, ništa ne mogu zaboraviti, pogotovo zato što mog supruga nema. Sve ostalo je manje važno. On je bio stup naše porodice i nema ga više. Deca su ostala siročići, roditelji su sami, sve je izgubljeno i spaljeno i povratka nema", kaže Ana. Patnja, koja očito traje 22 godine, ne prestaje. Mnoge izbjeglice iz Veternika s kojima smo razgovarali govore gdje su radili i što su stekli za života u Hrvatskoj, što bi imali da nisu morali bježati i što su na kraju izgubili. No i Veternik je, uza svu patnju, zajednica poput drugih izbjegličkih naselja koja je sagrađena na ideji opstanka unatoč svemu. Naravno, nove pridošlice na području Novog Sada suočile su se, kao i u Busijama, s nedostatkom elementarnih komunalnih uvjeta, s vlastitim egzistencijalnim neprilikama, s administrativnim odugovlačenjima, zabranama i komplikacijama i s nerijetkim nedostatkom podrške i solidarnosti okoline.

Telefonski imenici i blatnjave cipele

Dobar primjer “nakupine nemogućnosti” za izbjeglice naselje je Sajlovo koje se nalazi tik uz Veternik, a u njemu postoji preko hiljadu domaćinstava izbjeglica iz Hrvatske, BiH i Kosova. Tradicionalno, to je nekada bilo naselje malih seoskih domaćinstava, salaša. Spominje se čak i u povelji ugarskog kralja Bele IV. iz 1237. godine, a ime je dobilo, kaže predaja, po monahu Isailu iz obližnjeg manastira. Za srpske izbjeglice u 90-ima, koje su trebale kakav-takav urbani komfor, novonastalo naselje bilo je bez infrastrukture, što znači da su uz borbu za pravnu legalizaciju prostora i moguće izuzimanje od poreza morale, kao i svugdje, rješavati osnovna pitanja: dovod struje, vode, grijanja, kanalizacije i mnogočega drugog. U jednom od tih hiljadu izbjegličkih domaćinstava živi i Lazo Vulić iz Dvora na Uni. Ovaj je čovjek nakon školovanja u Zagrebu radio u pošti u Sisku i u Kostajnici, a porodično imanje imao je u Dvoru na Uni. Kada je morao doći u Srbiju, sva ta imovina — zemlja, kuća i traktori — sve je propalo i razneseno. S osmeročlanom obitelji nalazi se od jeseni 1991. u Vojvodini, a nakon šest godina podstanarstva u okolnim selima, Rumenki i Temerinu, doselio se u Sajlovo. Ovaj električar s visokim stupnjem profesionalnog invaliditeta govori da su u prvo vrijeme izbjeglice umirale od beznađa i očaja, a onda su počele stizati donacije, pokazala se darežljivost i podrška dobrih ljudi i, posebno u to vrijeme — kaže Vulić — pomoć gradonačelnika Novog Sada. On sâm morao se snalaziti kako je znao i umio te raditi poslove koji se nisu mogli birati. “Iako sam se čitav život bavio elektrikom, nekako sam našao posao trgovačkog putnika. Prodavao sam tri i po godine, i po žezi i po mrazu, registratore i računске imenike. Izgradio sam kuću od provizije u prodaji tih registratora”, priča Vulić.

Formalno, izbjeglice u Veterniku od nadležnih su institucija — primarno od Komesarijata za izbjeglice Srbije, ali i od drugih — dobile komade zemlje, točnije parcele, na njivama nekadašnjih ili tadašnjih vlasnika, no to je bila tek pozicija za uopće negdje nešto započeti. Lazo Vulić kaže kako im je Komesarijat omogućio i nekoliko trafostanica, ali za dovod struje do kuća morali su se novi doseljenici snaći sami. Njih su također dočekale septičke jame, zagađeni bunari, ulice bez asfalta i blato. I nakon 22 godine još uvijek nije sve asfaltirano. “Sajlovčani su poznati u Novom Sadu po blatnjavim cipelama”, kaže Vulić. Izbjeglice su tako prionule na posao, počele su skupljati sredstva i nasipati lokalne ceste, graditi kanalizacijsku mrežu, plinsko grijanje i igralište za djecu. Gradilo se gdje se stiglo i moglo, a naselje do danas još uvijek nema glavnu ulicu, kao što ni mjesna zajednica nema svoje prostorije. Uz Veternik,

izbjeglice u obližnjim naseljima Klisa, Futog, Kać, Sremska Kamenica i Ledinci brinu istu brigu. Društvenog života u svim ovim naseljima i ima i nema: djeca se, kažu stariji, "druže regionalno", Veternik ima svoje folklorno društvo, a u obližnjoj Rumenki postoji društvo penzionera. Mnogi od njih nisu se usuđivali rješavati svoja egzistencijalna pitanja u Hrvatskoj i živjeli su sa svojim porodicama od danas do sutra, priča Vulić, koji i sam već godinama potražuje svoju invalidsku penziju u Hrvatskoj. "Ono novca što smo imali iz Hrvatske, to je nestalo — jeli smo žgance mjesecima. Ne daj bože šta sam sve prošao: kuću sam ozidao, a djeca su, računao sam, prenijela 58 tona cigle za gornji kat. Propatilo se." Svi u Vulićevoj porodici rade u privatnim firmama; u trgovini, u podrumu pića i po mjenjačnicama. "Sin mi je radio kao neprijavljen 10 godina u automehaničarskoj radionici", kaže Vulić. Ovaj čovjek zaista je tužan simbol izbjegličke sudbine: krupan, prodornog glasa i hrom na jednu nogu, djeluje kao neznani junak čitave sudbine jednoga naroda. "Nisam se opterećivao izbjeglištvom jer smo svi ovdje morali raditi. Kada sam prešao Unu, znao sam da se nikada više neću vratiti. Živjeli smo dan za dan. Rekao sam ženi: 'Ne pitaj me šta će djeca jesti jer sutra će imati za jesti, a šta će jesti prekosutra, to ćemo pričati sutra'."

S obje strane šaltera

Odnos novopridošlih i starosjedilaca, to će reći svaki izbjeglica, ovisio je od čovjeka do čovjeka. Vrlo se često događalo da su ljudi iz Bačke jako lijepo primili izbjeglice i puno im pomogli, ali su u komunikaciji i s jedne i s druge padale i grube riječi. "Uzeli ste nam poslove", govorili bi starosjedoci, a izbjeglice bi odgovarale da su možda "vredni zamijenili lijene da bi opstali." Izbjeglice smatraju da su od države Srbije dobili malo ili ništa, da su makar neku jeftiniju peć mogli dobiti od Crvenog krsta i da su se cijelo vrijeme snalazili sami, svojim radom. Kažu, izbjeglice su domorocima podigle nove firme, za njih su osigurale radna mjesta i sami sebi izgradili kuće. "Neprestano smo za sve od bivših vlasnika morali dobivati saglasnost, čak smo i dijelove ulica od njih morali kupovati", kažu izbjeglice. Bila je to igra snalaženja, kažu oni, tvrdeći da su preplaćivali dokumente i po nekoliko puta. U stvarnosti, snalazili su se i jedni i drugi, zahvaćeni ovako ili onako siromaštvom i posljedicama rata. Nisu jedni bili bijeli, a drugi crni, nego je odnos dobrote i egoizma bio podjednako raspoređen na sve. U takvim, iznimno teškim, situacijama sve je dovedeno do ekstrema: pronalaze se na svakom koraku tragovi ljudske pokvarenosti, ali i izuzetnog poštenja.

Karakteristika odnosa državnih i komunalnih službi prema egzistencijalnim pitanjima izbjeglica jest da su one posljednjih dvadesetak godina davale različite tipove financijske i druge pomoći, bez koje bi aklimatizacija izbjeglica u novim uvjetima bila puno teža. Koliko je ta pomoć bila adekvatna, koliko je bila profesionalno alocirana i koliko je u tom transferu bilo tipične balkanske želje za korupcijom i protupravnom koristi druga su pitanja, ali ta je pomoć stizala i hiljade bi izbjeglica bez nje teško preživjele. Tako na primjer Povereništvo za izbeglice iz Novog Sada, pod pokroviteljstvom Komesarijata za izbeglice Srbije, barem jednom godišnje raspisuje natječaj za različite oblike pomoći: netko dobiva kuću u najam, netko stanove u vlasništvo, netko zemljište, a netko materijal za gradnju ili adaptaciju. Tako je u jednom od nedavnih paketa pomoći osiguran novac za kupovinu trideset seoskih kuća u Veterniku i Futogu. Pravo na natječaj imale su izbjegličke socijalno ugrožene porodice i pojedinci koji do tada nisu riješili stambeno pitanje te ne posjeduju nekretnine, ni u Srbiji ni u Hrvatskoj. Mora se reći da je jedan od problema svih ovakvih natječaja to što da bi se uopće moglo aplicirati, treba priložiti obimnu dokumentaciju, koja je iz mnogih razloga vezanih za rat, spaljene kuće i gubitak osobnih stvari izbjeglicama često nedostupna. Konačno, mnogi obrasci za natječaj dostupni su jedino preko interneta, što je naročito za stariju izbjegličku populaciju nesavladiva prepreka. Ipak, dobro zvuče brojke: na jednom od posljednjih natječaja

izbjeglice za kupnju svake kuće dobivaju 9.500 eura, kao i 30 paketa građevinskog materijala od kojih svaki vrijedi 1.500 eura. Sve kuće koje izbjeglice kupuju ovim novcem moraju biti upisane u općinski katastar, moraju imati vodu i struju, a svi oni koji konkuriraju imaju mogućnost sami izabrati nekretninu koja će im biti stalni krov nad glavom. Koja je najugroženija grupacija izbjeglica na području Novog Sada? U evidenciji općinskog Odseka za izbegla i raseljena lica nalazi se oko 60.000 osoba, od kojih još uvijek ima onih koji imaju status izbjeglice, što znači da još uvijek nemaju osobnu kartu, već samo izbjegličku legitimaciju, ali imaju državljanstvo i prijavljen boravak na području Novog Sada. Od svih njih, pravo konkurirati za otkup seoskih kuća imaju oni koji socijalno najslabije stoje.

Osim ovog regionalnog projekta, Novi je Sad imao i pakete pomoći u kojima je odabirao korisnike za dodjelu građevinskog materijala u vrijednosti od 10.000 eura, kao i korisnike za dodjelu stanova u zakup, uz mogućnost kasnijeg otkupa. Također su formirane i liste najugroženijih izbjegličkih porodica koje su konkurirale na natječaju za dodjelu oko 300 stanova u Veterniku. Od 2010. godine grad Novi Sad pokušava sistemski riješiti stambene probleme izbjeglih, i to tako da svake godine u gradskom budžetu osigurava novac za tu namjenu, u vrijednosti od 10 posto od ukupnih sredstava predviđenih za gradnju stanova.

Skela preko Save

Profesorica geografije Zorica Trivunčić živi sa suprugom i dvoje djece već dvanaest godina u Veterniku. Zorica je kći Dušana Trivunčića, SDP-ova saborskog zastupnika, kojeg su iz obiteljske kuće u Jasenovcu u septembru 1991. godine nasilno odveli ljudi u maskirnim uniformama, sa šahovnicama na kapama, i dan ga kasnije ubili. "Bio je viđen i ugledan građanin Republike Hrvatske, ali ipak Srbin, nedovoljno da ostane u životu" kaže s ironijom njegova kćer Zorica. Ona i dalje u Hrvatskoj traži pravdu za ovaj zločin, ali slučaj njezina oca, kako kaže, još je uvijek u predistražnom postupku, jer "počinilac je nepoznat". Njezino izbjeglištvo započinje u trenutku vojne akcije Bljesak, kada ona sa šestomjesečnim sinom na rukama čeka na skelu preko Save da ih prebaci u Bosnu. Zorica će još neko vrijeme s mužem i djetetom provesti u istočnoj Slavoniji, a onda svi odlaze u Novi Sad gdje će se roditi novo dijete i gdje će se svi oni još deset godina potucati po podstanarskim sobama i raditi sve što se ponudi da bi preživjeli. "Ne možete zamisliti koliko se energije troši u izbjeglištvu", kaže ova žena blagog izraza lica koja je, umjesto da je djecu u školi učila geografiju, radila više godina u Novom Sadu u pržionici kave i u prodavaonici ugostiteljske opreme, dok je muž na crno radio najrazličitije, često fizičke poslove. Tek nakon pet godina Zorica dobiva posao kao profesorica u Osnovnoj školi Bratstvo i jedinstvo u Vrbasu pored Sombora — ali na određeno vrijeme. "Kada smo došli u Veternik 2005. godine, to je bila njiva kupusa i usred nje polusagrađena kuća od koje smo morali napraviti mjesto za život četveročlane porodice, kao i za moju već ostarjelu i bolesnu majku koju smo doveli kući da ne bi za nju plaćali bolnicu", kaže Zorica. Ona kaže i da se u to vrijeme užasno teško i mučno zarađivalo za život: morali su se dignuti krediti i moralo se truditi iz petnih žila da bi ta kuća zaista postala njihov dom. "Težak je osjećaj neimanja: ako ne možeš platiti kiriju, onda si ništa i nigdje ne pripadaš. Došli smo u Vojvodinu bez para i pitam se kako je bilo moguće sagraditi sve ovo s jednom torbom i jednim automobilom", kaže Zorica.

Kako su Zorica i njezina porodica uz mnogo borbe i odricanja dizali vlastitu kuću tako su pristizale i druge izbjeglice, a veternička oranica pretvarala se u naselje: počeo se dovoziti šljunak, razvlačili su se kablovi, zabijale su se bandere i nicala su kuće i ulice. Ipak, ništa nije išlo glatko. Formalno, izbjeglice su u Veterniku, kao i u Busijama, postale stanovnici nelegalnog naselja, jer to je prethodno bio sklop privatnih oranica koje je država dala novim stanovnicima da na njima naprave kuće, ali bez urbanističkih planova i bez jasnih računa s bivšim vlasnicima. Taj proces

legalizacije bio je prilično mučan, jer ako nema naselja na papiru, onda nema ni uvjeta za infrastrukturu: za kanalizaciju, saobraćajnice, pješačke zone, semafore... Ta kampanja dovođenja čitavog naselja i njegovih stanovnika u zakonske okvire slična je, crnohumorno rečeno, pionirima s divljeg Zapada: sve je išlo teško, ljudi su se s gomilom papira, s lošom administracijom i s neumoljivim vlasnicima zemlje gombali godinama. Netko je imao više sreće, netko manje; netko je imao prijatelja u općini, netko je tri puta morao platiti istu dozvolu, a netko ju je dobio preko reda. Bio je to dug, krivudav i naopak put, kažu izbjeglice. Dosta su godina i djeca i odrasli gacali po blatu neasfaltiranih ulica, s lošom rasvjetom i uz opasnost da netko strada od prigradskih orijaških autobusa. Kako je raslo stanovništvo, nedovoljno urbanizirano naselje postalo je skućeno. U nekadašnju osnovnu školu u Veterniku djeca su išla u trima smjenama i, kažu roditelji, bilo je grozno. Život izbjeglica pretvorio se u svakodnevnu ogorčenu borbu oko svega. Bilo je depresije, bolesti i smrti među izbjeglicama, ali rađala su se nova djeca koja su često na neugodnim poslovima podmetala leđa uz vlastite roditelje. Borba za opstanak pokazala se iskonskom i najvitalnijom silom. "Danas imamo gradsku vodu, struju, plin i novo stanovništvo — urbanizirali smo se", kaže Zorica. Obitelj Zorice Trivunčić bila je sve ove godine okružena ljudima s istim problemima i istim potrebama. Iako su sagrađene škola i ambulanta, te potrebe u Veterniku nisu do kraja zadovoljene: infrastruktura ne zadovoljava potrebe sada povećanog broja stanovništva, ulice nisu do kraja uređene, nema doma kulture, a djeca predškolske dobi mogu ići samo u privatne vrtiće. Zorica Trivunčić danas radi u ustanovi socijalne zaštite u Novom Sadu, njezin je suprug poduzetnik i uz dvoje djece koje raste u sigurnosti i porodičnoj ljubavi ovo je ipak jedno od sretnijih završetaka izbjegličke priče Srba iz Hrvatske. "Ono što smo svi pokušali jest da sagrađimo novi život, što je bilo jako teško i ako stavimo po strani ono loše, bez obzira na ono što smo kao izbjeglice doživjeli", završava svoju priču Zorica. Dodaje: "Postaću baka. Oženila sam sina kojeg sam rodila 1993. i sa njim u rukama prešla skelu za vreme Bljeska (...)."

Selo bez seljaka: Gakovo i Rastina

Crna ironija izbjegličkih naselja u Vojvodini u tome je što su često na dramatičan način jedne izbjeglice smjenjivale druge na istom prostoru, odnosno — jedne su izbjeglice pod pritiskom morale otići da bi druga vrsta izbjeglica u isto naselje mogla ući. Takvih primjera u višenacionalnoj Vojvodini ima u novijoj historiji puno, egzodusi su se smjenjivali u valovima. U slučaju izbjeglica iz Hrvatske, tipična naselja koja su na dramatičan način mijenjala svoje stanovnike jesu Gakovo i Rastina. Selo Gakovo pokraj Sombora bilo je oko 200 godina naseljeno Nijemcima, tzv. folksdojčerima, koji su na kraju Drugoga svjetskog rata morali napustiti svoje domove. Selo je u istom trenutku postalo jednim od najvećih sabirnih logora u Vojvodini za pripadnike njemačke zajednice koji su kolektivno označeni krivcima za zločine nacista. U roku od tri godine, od 1945. do 1948., oko 8.500 Nijemaca izgubilo je život uslijed mučenja, gladi i bolesti. Poslije zatvaranja logora u kuće mjesnih Nijemaca, koji su otišli ili su bili protjerani, doselili su se kolonisti iz tih već čuvenih vlakova bez voznog reda. Četrdeset godina kasnije u Gakovo su naseljene srpske izbjeglice iz Hrvatske, a samo se selo već kronično naviklo da u jednom trenutku bude puno i radišno, a da već u drugom zjapi prazno i bez perspektive. Također, za razliku od prigradskih izbjegličkih naselja gdje blizina urbanog središta znači i potencijalnu priliku za posao, komforan život i školovanje djece, izbjeglički život na selu puno je neizvjesniji. Paradoks je u tome — to pričaju mnoge izbjeglice — što im je bilo lakše snalaziti se u kršu Dalmatinske zagore nego nešto započeti na masnoj zemlji vojvođanske ravnice. Razlika u mentalitetu, koja ima veze s drugačijim zrakom, vjetrovima i okusom zemlje te njezinih plodova, često se pokazuje presudnom u aklimatiziranju srpskih izbjeglica na nove prilike. Nadalje, da bi se u Vojvodini obrađivala zemlja na isplativi način, potrebno je posjedovati velike parcele zemlje, mehanizaciju i sezonske radnike, a to gotovo nitko od izbjeglica koje su se zaustavile u selima nije u stanju. Priča Gordane Bogunović i njezina supruga Dušana, koji su naseljeni u Gakovu i koji su nekada imućno živjeli u Radašinovcima pokraj Benkovca, dobro govori o tim malim seoskim domaćinstvima izbjeglica koji životare od danas do sutra. Kao i nekoliko desetaka drugih izbjegličkih porodica u Gakovu, tako su i Bogunovići dobili kuću koju je prije desetak godina izgradio UNHCR, s obećanjem da će oni jednoga dana biti njezini vlasnici i da će osim kuće dobiti i nešto zemlje na obrađivanje. Od te zemlje nije bilo ništa, imaju tek okućnicu za nešto malo povrća, a za kuću, da bi postali vlasnici, moraju platiti još četiri i pol hiljade eura, što oni ni približno nemaju. Ono što Gordana i Dušan Bogunović imaju jest nešto socijalne pomoći, ono što pokupe u vrtu i “rad

na tabli” — povremeni rad na okolnim njivama, kada ima posla. “Otišla je kičma od sezonskog rada”, kaže Gordana Bogunović i dodaje kako je i suprug Dušan ostao bez posla jer je poljoprivredno poduzeće Graničar u međuvremenu propalo. Ostaje još neka maglovita mogućnost krajnje skromne mirovine iz Hrvatske, jer Dušan je radio na željeznici u Šibeniku, ali i za to se treba svojski namučiti. Dušan i Gordana imaju četiri kćeri koje su raspršene po selima i gradovima Vojvodine, a njihov je život, kažu, sličan njihovu: ulazile su u napuštene ili polurazrušene kuće milošću lokalnih centara ili su morale biti podstanari. Takav ih je život skupo koštao: dvije su se razvele, muževi su pobjegli u bijeli svijet, a jedina sreća za Bogunoviće nešto je unučadi. Porodica bi se sutra vratila u Hrvatsku, ali to nije moguće, jer od te radišne kuće ostale su samo ruševine. “Ni sliku iz starog kraja nemamo, čuvam tek jedan kamenčić”, kaže Gordana. “Imali smo 90 koza i prodavali smo mlijeko turistima, a onda smo ostavili sve što smo imali. Sada, nakon potucanja po izbjegličkim naseljima, od Kosova do Vojvodine, sada smo tu u Gakovu, sretni da smo uopće živi. Ja ne krivim ni jedne ni druge, trpili smo i mi i oni, to su strane sile sve započele”, kaže Gordana.

Od salate se ne živi

Izuzetak od te nevesele sudbine izbjeglica koje žive na selu, ne samo u Gakovu nego i drugdje po Vojvodini i Srbiji, Goran je Šarić, čvrst čovjek u ranim četrdesetim godinama, rodom iz Ravnih kotara, koji je s porodicom nakon Oluje prošao mnoga okapanja da bi se smjestio u tom selu nadomak Sombora. Bio je, kaže, podstanar, pa je živio kod strica, pa dvije i pol godine spavao u napuštenom vrtiću, da bi teškom mukom kupio plac za gradnju kuće koja se posljednjih deset godina gradi ciglu po ciglu. Da bi to mogao i da bi mogao othraniti troje djece, Šarić je morao doslovce raditi sve. "Bio sam konobar i poljar, ljudima sam po kućama klao svinje, radio sam na obezbeđenju kod nekih prevaranata, bio sam sezonski radnik — roman bi se od toga mogao napisati", kaže Šarić. Onda je ovaj vrijedni čovjek kupio tri hektara zemlje i jednu kravu, pa poslije još jednu. "Potrebno je bar 40 hektara da bi se živjelo od poljoprivrede, ali mi živimo i od to malo zemlje, ugojimo telad i prodamo sve što imamo", kaže Šarić i dodaje kako okopava tuđe bašte zarasle u korov i kako ima i traktor s kojim se ponešto može zaraditi, oruči zemlju po tuđim njivama. Nekada je u Gakovu bilo oko 3.000 izbjeglica, a sada ih je najviše 1.800. Mladi odlaze za boljim životom, a stariji žive od pomoći države i nešto malo sirotinje koju su skupili na skromnoj okućnici. "Od salate se ne živi", kažu oni i nastavljaju živjeti kako mogu. "To je seoski proletarijat: jedna koza, jedno svinjče", kaže Šarić. On ne stoji puno bolje od ostalih, možda tek ima nešto više snage

i nešto manje godina od drugih, ali još uvijek shvaća život s nekom vrstom borilačkog optimizma. "Želim biti domaćin u ovome što imam, da sjednemo zajedno i ručamo oko ovog stola, kada dođu drugi rođaci i kada moja majka ispeče hleb kao što se nekad peklo. I da zapjevamo, svetog Nikolu da proslavimo", kaže Šarić. Nekoliko kuća dalje, pred širokom tipično vojvođanskom kućom s trijemom, koja je već stara i traži nužne prepravke za koje novca očito nema, srećemo brojnu porodicu Pupovac iz Bratiškovaca, koja je ovdje smještena u okviru UNHCR-ova programa zbrinjavanja izbjeglica. I njima je rečeno da će dobiti zemlju, kao i mehanizaciju za obrađivanje, i da će kuća nakon 10 godina biti u njihovu vlasništvu, ali to su bila pusta obećanja. Najbolje što im se u izbjegličkom životu dogodilo jest da su muškarci radili, prvo u obližnjoj ciglani pa onda na njivama poljoprivredne zadruge Graničar iz Sombora — dok je ona postojala. Zadruga je nedavno bankrotirala i muški članovi obitelji primorani su ili raditi sezonske poslove, ili što im tko ponudi ili sjediti kod kuće. "Kada ima posla, to znači da nas pokupe u kombi pa dva sata putujemo do Subotice gde na poljima radimo za 10 eura dnevno", kaže jedan od članova porodice Pupovac. Kažu da ih je u Gakovu svaki dan sve manje, četiri kuće zjape prazne, mlađih ima još dvoje-troje, a drugi neprestano odlaze. "Ovde smo svi sigurni i niko nas neće pokrasti", kažu članovi ove porodice s dobrom dozom crnog humora u glasu. Na izlazu iz ovog izbjegličkog naselja ne mogu se oteti dojmu o drugoj, tegobnoj strani prognaničkog života Srba iz Hrvatske: oni kao da su zastali u vremenu u kojem ne mogu pronaći ništa bolje od mjesta na kojem jesu. Mladi će najvjerojatnije otići iz ove miroljubive ravnice u kojoj ne vide perspektivu za pristojan život, a oni stariji će ostati u kraju u kojem su sretni što su živi, sjećajući se starog kraja u kojem su se osjećali ispunjeni i u koji se više ne mogu vratiti.

Ovu sirotinju ne možemo napustiti

Susjedno selo Rastina, tik uz mađarsku granicu i 25 kilometara udaljeno od Sombora, postoji od dvadesetih godina prošlog vijeka, kada su u njemu bili naseljeni solunski dobrovoljci. Selo je prošlo različite mijene — punilo se i praznilo, a danas u njemu žive uglavnom izbjeglice; netko s Banije, netko s Korduna, netko iz Like i poneki Dalmatinac. Jedan je od njih i Duško Kosijer iz Slunja, koji se bavi poljoprivredom, a pomažu mu kćer, sin i supruga. “Radimo svašta i mali je dio onog što privrijedimo od same zemlje, ali gajimo plastenike, krave, svinje i sve što možemo”, kaže Kosijer. To naselje nastalo je programom kombinirane pomoći: doseljenici su na početku dobili zemlju i materijal da sami naprave kuće. Ipak, kako kažu, nije se dogodilo ono što su zamislili. “Obećano nam je 5 jutara i da će iz svake kuće po jedno biti zaposleno u državnoj firmi, a onda se sve okrenulo i sada se snalazimo. Najviše možemo s poslom do Sombora, dalje da idemo se ne isplati”, kaže Kosijer. Nekoliko mještana kaže da moraju puno raditi da bi živjeli od jutra do sutra: netko radi kao konobar, netko ima jednu krmaču, netko cijepa drva, a netko ima kakvu penziju iz Hrvatske. Od 100 kuća, koliko je naselje Rastina imalo na početku, danas je 20 prazno. “Nekada smo imali više zemlje, ali troškovi su obrađivanja zemlje skupi. Nemamo mehanizaciju, a cijene su poljoprivrednih proizvoda niske”, kaže jedan stanovnik Rastine. Izbjeglice govore kako sadašnje kredite koji se daju za izbjeglice oni ne mogu podizati jer nema garancije da će ih ikada moći vratiti. Mnogi od njih, kako nemaju uvjeta da obrađuju zemlju koju su na početku dobili od države, daju tu zemlju u zakup da bi od rente nekako preživjeli. “Nastavićemo da živimo kako možemo, ovu sirotinju ne možemo napustiti, u Hrvatsku se ne možemo vratiti; prošlo je 20 godina i ne možemo opet počinjati ispočetka”, kažu svi uglas. I ovdje se, kao i u Gakovu, osjeća atmosfera zaustavljenog života. Ljudi doduše stanuju u čvrstim kućama koje su sami izgradili, ali one više liče na nastambe da se u njih glava skloni nego na komforne kuće u kojima je lijepo živjeti. Njihova unutrašnjost kod mnogih izbjeglica izgleda isto: jednostavan namještaj, obavezan trosjed, slike svetaca i članova familije na zidu i stol oko kojega se okuplja porodica i gosti koji navrate “na kafu i rakijicu”. Onima koji oko kuće ili na zemlji imaju nekog posla uz sitnu nadnicu pomažu oni koji tog posla nemaju. Svi se zajedno doimaju kao nesretnici, zbijeni zajedno na sprudu koji nosi voda, a oni ni sami ne znaju kamo plove. Mnogo je izbjeglica u međuvremenu umrlo, mlađi su otišli u Sombor, Novi Sad i Beograd, a neki i u Njemačku. Od onih koji su ostali netko ima malo vrta, netko gaji piliće, a netko povremeno radi. Sami kažu: “Funkcioniramo, zadovoljni smo s ničim.”

Problem izbjegličkih naselja po vojvođanskim selima u tome je što su mnoge okolne poljoprivredno-prehrambene tvornice propale i što mali poljoprivrednici, koji su na tim opjevanim salašima tradicionalno činili šarm panonske ravnice, danas sve više nestaju pod udarom nemilosrdnih tajkuna i velikih investitora. Izbjeglice iz Hrvatske koje su naselile komad vojvođanske zemlje iscrpile su u proteklih 20 godina sve osobne resurse, uzimajući kredite za gradnju i legalizirajući vlasništvo nad kućom i nešto zemlje koju su dobili. Sada stoje u mrtvoj točki vlastite egzistencije, bez mogućnosti napretka. "Kad smo ovdje došli u dobi od 25 godina, ni svjesni nismo bili šta nas čeka: danas Švabe žele povrat imovine, nejasne su prilike i treba imati nešto zemlje", kažu. Ostavljamo ovo selo s knedlom u grlu i osjećajem da su ti ljudi, napravivši sve što su mogli za sebe i svoje, tragični heroji proteklih ratova, ostavljeni na kraju da u svakodnevnoj muci prožive svoje dane, ipak sretni što imaju jedni druge.

Život na tomboli

Predsjednik Koalicije udruženja izbjeglica u Srbiji, Mile Šapić, po zanimanju je inženjer tekstila i do početka devedesetih dugi je niz godina bio zaposlen u Tvornici trikotaže Velebit u Karlovcu. U toj tvornici prošao je sve linije proizvodnje, od radnika do rukovodioca: volio je svoj posao, putovao je i obilazio pogone. Život je bio kakav je trebao biti, a onda je došao rat i Mile Šapić s porodicom je u Oluji protjeran iz rodnog Vrginmosta, a njegova obiteljska kuća spaljena je do temelja. S izbjegličkom kolonom Šapić je došao u Beograd i nakon više mjeseci potrage za egzistencijom zaposlio se u poduzeću Modna konfekcija – Beograd. Danas je u Koaliciji udruženja izbjeglica značajno angažiran u rješavanju nekih od najbolnijih pitanja ove velike i nesretne grupacije Srba iz Hrvatske. Izbjegličkih udruženja koja su osnovali prekodrinški Srbi nakon posljednjih ratova ukupno ima oko 150. Po njihovim se nazivima vidi da je riječ o izbjeglicama; Udruženje prognanih i izbeglih lica iz Hrvatske, Udruženje raseljenih lica i Udruženje Srba iz Hrvatske. Ima i udruženja koja su osnovali ljudi iz pojedinih gradova ili općina odakle su protjerani te udruženja koja predstavljaju samo svoje selo, a ima i udruženja koja predstavljaju čitavu regiju. Izbjeglička koalicija društava Mile Šapića bavi se između ostalog i očuvanjem tradicije i običaja naroda iz Krajine, ali pokušava pomoći i u teškom ostvarivanju egzistencijalnih prava izbjeglica u zemlji iz koje su prognani, kao i u zemlji koja je postala njihov novi zavičaj. Taj je posao neizmjerljivo težak. Ni izbjeglice ni izbjeglički aktivisti, koji su nekada bili seljaci ili tvornički radnici i obrtnici, nisu ni blizu dorasli hrvanju s bezimеноm administracijom jedne i druge države, a nisu ni vični pisanju bezbrojnih molbi i ispunjavanju formulara za dobivanje pomoći u izbjegličkim naseljima. Tko odgovara na takva pisma, često pisana rukom, kako pomoć nakon toga ipak stiže do izbjeglica i koliko molbi nesretno ode u vjetar — sve to spada u područje matematike nekog višeg reda. I koliko se god činilo da je riječ o Sizifovom poslu u tim udruženjima za izbjeglice, a često i jest, pomoć sve ove godine ipak stiže, na nekoj nebeskoj vagi između patnje i radosti. Mnoga od tih izbjegličkih udruženja ne mogu opstati i gase se, neka egzistiraju u dnevnoj sobi nekog od najaktivnijih članova, mnoga se “krpaju” i teško nalaze novac čak i za autobusnu kartu od Sombora do Novog Sada, ali očajnička vitalnost čitave izbjegličke populacije motivira ljude poput Mile Šapića da rashodovanim automobilima po lošim cestama Srbije, od Subotice do Šapca i od Šida do Zrenjanina, obilaze one najnesretnije i slušaju njihove uvijek iste i decenijama duge prognaničke probleme. Na terenu to izgleda tako da su manjem dijelu udruženja lokalne samouprave omogućile kakve-takve uvjete: kancela-

riju, telefon i internet, no i tu se radi uglavnom volonterski i amaterski. Nema redovnog financiranja, osim kroz projekte s vremena na vrijeme na kojima rade dva do tri čovjeka — tko može i tko stigne. Na preteške probleme izbjeglica aktivisti, koji su i sami izbjeglice, jedva mogu odgovoriti. "U rješavanje takvih pitanja nužno moraju biti uključene države Srbija, Hrvatska i BiH, ali i međunarodna zajednica", kaže Mile Šapić, svjestan da se u toj igri po hodnicima diplomacije, u igri međudržavnih odnosa, autentični glas samih izbjeglica najslabije čuje. Zato se vrlo često izbjeglice snalaze same: šalju pisma na stotine adresa, tražeći pomoć za ciglu i malter u gradnji krova nad glavom. Udruženjima pak pomažu njihovi članovi; oni egzistencijalno uspješniji čak do te mjere da pomažu krajevima iz kojih su izbjeglice došle. Pomažu i ljudi na novoj zemlji: u izgradnji crkvenih hramova, školskih igrališta, puteva i infrastrukture te u održanju kulturnih društava i sportskih klubova. Podržavaju se i kulturne večeri u izbjegličkim naseljima, na kojima se nešto sredstava prikupi i od ulaznica, obavezne tombola i svakodnevne zarade izbjegličke. Nastavlja se živjeti jer se tako mora. Ili, kako to kaže junakinja iz jedne drame Ivana Pavloviča Čehova: "Doći će vrijeme kad će svi doznati zašto se sve to dogodilo, zašto te patnje, neće biti nikakvih tajni, a u međuvremenu treba živjeti, treba raditi, samo raditi!"

Kolektivni centri za smještaj izbjeglica

Na vrhuncu izbjegličke krize 1996.godine, kada je u Srbiji bilo preko 600.000 izbjeglica iz Hrvatske i BiH, bilo je oko 700 izbjegličkih kampova u koje su stizale rijeke nevoljnika sa svih strana. Život u njima u najmanju je ruku bio turoban i žalostan. Izbačene iz vlastitih kuća i udaljene od zavičaja, izbjeglice u kolektivnim centrima odjednom su se našle u drvenim i nekomfortnim barakama, prepuštene na milost i brigu nepoznatim ljudima. Osim prilično skučenih uvjeta za život i česte pretrpanosti takvih kampova, izbjeglice je, naučene u starom kraju na mnoge poslove, najviše mučila gotovo potpuna radna pasivnost. Tu su najviše stradavali stariji ljudi i oni vezani za zemlju, jer zbog osiromašenosti u Srbiji nije bilo nove zemlje za obrađivanje, a oni ljudi koji su prešli pedesetu teško su mogli računati na započinjanje nove životne karijere. Mnoge izbjeglice mučilo je i podneblje: navikli na brda, kamen i more, oni koji su iz kolektivnih centara (naročito u Vojvodini) gledali nepreglednu ravnicu osjećali su se strašno. U tim se kolektivnim centrima moglo naći i profesora i hotelijera i poljoprivrednika i zidara i studenata: svi su oni morali tu provesti neko vrijeme, mnogi od njih i beskonačno dugo, ne bi li uspjeli pronaći neko bolje mjesto pod suncem. Ono što je dodatno morilo izbjeglice u takvim centrima, a o tome više riječi kasnije, jest psihološka atmosfera određene ulovljenosti iz koje bez dodatnih prihoda, zaposlenja i mjesta stanovanja nije bilo izlaza. Takav prostor potmule paranoje idealno je mjesto za sve vrste manipulacija, kako među štićenicima takvih centara, tako i administrativnog osoblja prema svima njima zajedno. Kako je svaka izbjeglička priča po definiciji puna ekstrema, tako su se i u kolektivnim izbjegličkim centrima svako jutro praktički susretali život i smrt: u njima se može preživjeti, jer za mnoge izbjeglice alternative nema, ali lako se može i umrijeti, jer taj se jad, čemer i čamotinja više ne mogu podnijeti.

Činovnička ljubav

Vlada Srbije usvojila je 2002. godine Nacionalnu strategiju za rješavanje pitanja izbjeglica i raseljenih lica i od tada se pokušalo planski raditi na smanjenju broja kolektivnih centara u Srbiji i rješavati stambena pitanja osoba koje u njima borave. Taj se plan odvijao sporo i dugo, za izbjeglice presporo, ali u godinama koje su slijedile broj je kolektivnih centara ipak prepolovljen. U novije vrijeme, kada se proces zatvaranja kolektivnih izbjegličkih centara privodi kraju, od 26.000 izbjeglica 2002. godine sada ih je u tim centrima ostalo manje od 1.000. Cijeli je proces ovisio naravno o dotoku financijskih sredstava od države i iz inozemstva, o profesionalnoj ekipiranosti koja je na Balkanu kronično nedostatna, ali i o količini pijeteta i spremnosti na pomoć, koja je negdje bila ogromna, ali je jednako tako na raznim mjestima bila prošarana korupcijom i privatnim interesima. Kako bilo, veliki izbjeglički centri za prognanike iz Hrvatske — Krnjača pored Beograda, onaj u Radincu kraj Smedereva, kolektivni centar Varna pored Šapca, Čardak kod Kovina te onaj u Loznici — danas su službeno zatvoreni, iako i danas tamo ima još nešto posljednjih prisilnih stanovnika: onih iz Hrvatske, kao i onih koji su u najnovije vrijeme došli s Bliskog Istoka. Na primjer, izgradnjom 17 montažnih kuća i 36 socijalnih stanova u tzv. zaštićenim uvjetima stvoreni su preduvjeti za konačno zatvaranje kolektivnog centra Varna u Šapcu, koji je jedan od najstarijih i najvećih kolektivnih centara u Srbiji. Osnovan je 1993. godine i otad neprekidno zbrinjava izbjeglice, interno raseljena lica i povratnike. Planirano je da taj kolektivni centar bude zatvoren do kraja 2016. godine, ali da bi, u skladu s ustaljenom praksom Komesarijata za izbeglice i migracije Republike Srbije, taj posao zaista mogao biti realiziran, nitko od korisnika, službeno rečeno, ne bi smio ostati lišen adekvatnog stambenog rješenja. Tako je naprimjer 14 porodica koje su u 2017. godini i dalje bile smještene u centru preseljeno u novoizgrađene montažne kuće, na lokacijama u urbanom tkivu grada Šapca.

Slično je i s ostalima — administrativne pripreme za zatvaranje kolektivnih centara jednostavno traju dugo. Prvo se moraju osigurati određeni financijski resursi, ili iz donacija ili kao kreditna sredstva, a potom se rade programi za osiguravanje smještaja izbjeglica. Tek tada počinju razgovori s izbjeglicama, koje žele otići. Ovo pitanje, žele li izbjeglice napustiti kolektivne centre ili ne, pokazalo se u posljednjih 20 godina kao presudno važno. Izbjeglice su naime napuštanjem kolektivnog centra u pravilu formalno gubile izbjeglički karton, jer ta je njihova želja značila da se o sebi mogu brinuti sami, da negdje imaju posao i krov nad glavom i da im ne treba socijalna pomoć koju im je taj karton omogućavao. Kada

konačno napuste kolektivni centar, izbjeglice se upućuju prema mogućem programu gradnje kuća i stanova, koji se ustupaju izbjeglicama uz mogućnost otkupa. One pak izbjeglice koje su same počele gradnju kuća i stige "do prve ploče" mogu dobiti pomoć u obliku jednog paketa građevinskog materijala. Vrijednost takvog paketa pomoći izbjeglicama u Srbiji iznosi prosječno oko 4.000 eura. Tako je naprimjer u Šapcu na zbrinjavanju izbjeglica iz kolektivnog centra Varna, i drugih, dosad podijeljeno 2.700 takvih paketa. To znači da je na taj način zbrinuto isto toliko porodica, što u prosjeku iznosi oko 10.000 izbjeglica.

Među inozemnim institucijama za pružanje pomoći izbjeglicama u Srbiji, Europska agencija za rekonstrukciju je, barem od 2004. godine, najveći donator. Ona je u desetak godina u programe za trajno rješavanje problema izbjeglica i raseljenih lica uložila oko 24 miliona eura. Tu je i Banka za razvoj Savjeta Europe, koja je s 20 miliona eura realizirala program izgradnje 800 stambenih jedinica, dok je Vlada Srbije sudjelovala s 9 miliona eura.

Zaključno, izbjeglicama u kolektivnim centrima nudile su se svih ovih godina razne opcije u rješavanju stambenog pitanja: socijalno stanovanje u zaštićenim uvjetima (što je podrazumijevalo stanovanje bez obaveze plaćanja komunalnih troškova i socijalno zbrinjavanje), otkup seoskog domaćinstva, dodjela građevinskog materijala, montažne kuće i smještaj u staračke domove. Taj program obuhvatio je hiljade izbjegličkih porodica, ali u praksi se sporo provodio i nikada nije mogao zadovoljiti sve potrebe korisnika, kao što nije mogao ni obuhvatiti sve one koji su godinama na takvo zbrinjavanje čekali. U igri velikih brojki mnogi od hiljada izbjeglica podigli su se iz potpune neimaštine u takvim centrima u kakav-takav komfor. Neki nisu sretni ni u novim stanovima jer ih je u njih nagurano previše, a neki su naprosto predugo čekali. Mnogi su se u međuvremenu beznadno razboljeli, a mnogi su i umrli. Ni jedan program svim tim nesretnicima nije mogao vratiti godinje patnje i neimaštine.

Rak kostiju i građevinska mafija

Spomenuti centar za izbjegla i raseljena lica u Radincu kraj Smedereva, nekada najveći na Balkanu, službeno je zatvoren već godinu dana, ali u njemu još ilegalno žive preostali stanari kojima je sreća bila najmanje naklonjena. Otkako je kamp ispražnjen, ono što je ostalo podsjeća na kulise horor filma: izbjegličke su barake prazne, a neke su još samo betonski kosturi. Neke su spaljene, a s nekih su poskidani krovovi i odneseno je sve što se može unovčiti. Naselje izgleda zastrašujuće mračno, ali nije pusto. U njemu još uvijek živi Mira Mamula, rodom iz Plitvica, sa suprugom Đorđem te sinovima Nevenom i Slobodanom. "Nudili su nam kuću, neću da grešim dušu", kaže Mira. "Davali su 45 kvadrata, ali za nas četvoro, malo je. Bolesna sam, imam rak kostiju. Da prezimimo, pa ćemo videti kuda ćemo. (...)" I Leposava Smiljanović iz Dubrovnika, sa sinom i kćerkom, ovdje je dvije decenije. "Kopala sam ledinu između njiva da bih zaradila koranicu hleba", kaže Leposava. "Muž mi je umro pre dve godine, laka mu zemlja." Crna ironija ovog već napuštenog kolektivnog centra jest što se u socijalističkoj Jugoslaviji to naselje zvalo Sedam sekretara SKOJ-a i što su u njemu boravili učesnici omladinskih radnih akcija koji su gradili baš Železaru Smederevo. Nakon prognanika, u neke su se barake uselile privatne firme, s teškom mehanizacijom, jer ova je lokacija, tačno preko puta Željezare, na idealnom mjestu za zainteresirane poslovne partnere. Pravni analitičar iz nevladine organizacije Praxis, Danilo Ćurčić, koji je nedavno obišao kolektivne centre, kaže: "Glavni utisak o stanovnicima kolektivnih centara je da su to potpuno zaboravljeni ljudi, koje niko ne posećuje, koji žive u stravičnim uslovima i dobijaju negde jedan obrok, a negde tri, i to je sve."

Ljubav u doba užasa

Priča o porodici Pjevalica karakteristična je za sudbinu srpskih izbjeglica iz Hrvatske koji su prošli dramatično iskustvo dugogodišnjeg boravka u kolektivnim centrima u Srbiji. Ovaj je bračni par iz Knina nakon 21 godine života u baraci kolektivnog centra Krnjača nedavno, s još desetak porodica, dobio priliku živjeti u komfornom stanu zemunskog naselja Kamendin. Nakon dolaska u Srbiju poslije Oluje oni su prvo godinu dana bili smješteni u izbjegličkom naselju u Ledincima, onda sedam godina u hotelu koji je bio dodijeljen izbjeglicama u Čortanovcima i 13 godina u izbjegličkom kampu u Krnjači. Možda im je u Čortanovcima bilo najbolje: bili su mlađi, uspijevali su nešto i privrijediti, a imali su i imovine, ali onda je netko podmetnuo požar i, kao i u Oluji, izgubili su sve. "Dva puta ostali smo na pozitivnoj nuli", kaže s mnogo crne ironije Milan Pjevalica, čovjek u dobrim sedamdesetima koji je nekada u Kninu bio nastavnik biologije i kemije. Ovo dvoje starih ljudi živjelo je gotovo deceniju i pol u deset kvadrata sobička u baraci kolektivnog centra Krnjača: Milan je zimi radio kao ložač, a ona je godinama kopala bašte i obrađivala voćke. Nitko ne može zamisliti kako je živjeti u kolektivnom centru za izbjeglice dok zaista tamo i ne ode. Do kolektivnog centra u Krnjači stiže se tako da se prvo prigradskim beogradskim autobusom dolazi do naselja u industrijskoj zoni, a potom se do samog centra ide makadamskim putem pored kojeg se nalazi divlja deponija smeća. Kamp je opkoljen žicom, a okružen je romskim naseljem i industrijskim postrojenjima.

Trošne drvene barake ofarbane sivo, pretrpane porodicama izbjeglica koje se snalaze tako da kakvim radom na crno privrijede korice kruha, rublje izvješeno ispred baraka i ljudi koji hodaju s lončićima nekakve hrane koju svaki dan dobivaju na ime socijalne pomoći — to je sumorna slika svakog izbjegličkog kampa, pa i kolektivnog centra Krnjača. Među barakama ljudi uglavnom sjede i razgovaraju, ali sve djeluje nekako tiho, usporeno i beznadno. Kolektivni centri u Srbiji za hiljade su izbjeglica bili prva, a često i posljednja šansa. Godinama se ti ljudi nisu mogli maknuti iz tih memljivih baraka, jer ako bi iz njih i otišli, posao čistačice, sezonskog radnika ili prodavača na buvljaku nije ih mogao spasiti od siromaštva. Porodica Pjevalica živjela je u Krnjači od socijalne pomoći i obroka koju im je osiguravala državna pomoć za izbjeglice, uz nešto sredstava koje su omogućavali sinovi kada su bili dorasli raditi poslove do kojih su uopće mogli doći. U Krnjači je postojao i nadležni doktor, ali porodica se Pjevalica, kao i svi drugi, morala sama nositi s vlagom u barakama i sa svojim staračkim bolestima. "Moj je muž gotovo gluh,

a mene sve boli, najviše kičma”, kaže Dušanka Pjevalica. Kada se pogleda ovaj stari bračni par, koji se još uvijek drži za ruke, ljubi i međusobno šali, njihovo iskustvo, osim tegobnog potucanja od nemila do nedraga, na čudesan način postaje primjer nevjerovatne radosti u potpunoj nezvjesnosti i beznađu. Dušanka kaže da im u novom stanu sada jedino smeta buka od komšija koji također žive u socijalnim stanovima u zgradama preko puta njihove, kao i to što lift ne radi, pa im je teško penjati se na treći kat. Međutim, ovaj stan nije u vlasništvu porodice Pjevalica, već im je samo dan na korištenje. Hoće li ga jednog dana moći otkupiti, to ne znaju. “Pa ja vama ne mogu objasniti kako je to da 14 godina svog života vi gledate na drugoga hoće li vam pomoći ili neće. Imamo mi ovde dosta i rodbine, ali teško onome ko gleda na drugoga, hoće li mu nešto pružiti ili neće; ima slučajeva da ti na kraju prigovori što ti je pružio, bolje da i nije dao”, kaže Dušanka Pjevalica.

Put za nigdje

O kolektivnom je centru Zajača pokraj Loznice u zapadnoj Srbiji na vrlo dramatičan način pisao novinar Dragan Todorović. Prenosimo najtraumatičnije dijelove njegova izvještaja: "Put od Loznice prema rudniku antimona Zajača, kako se zove i istoimeno mesto, vodi za nigde. Puta dalje nema. Kolektivni centar za izbeglice bela je dugačka zgrada na sprat koja je nekada bila prihvatilište za rudare. Ovde borave izbeglice, od Kninske krajine do prekodrinskih opština. Prepušteni sami sebi, lutaju sopstvenim hodnicima. Gledaju kroz čoveka, i čute. Hrana koju dobijaju takvog je kvaliteta da je sa meštanima, kao splaćine kojima se hrane svinje, trampe za nešto povrća. A vide da pomoć stiže, i vide da se pomoć razvlači, i vide da ih je na zvaničnim spiskovima više nego u kolektivnom centru, i uzeli su da traže svoje sledovanje, samo ono što humanitarne organizacije namenjuju njima, i uzeli su da kucaju na brojne adrese, da pišu, ali pomoći nema. Redovno stiže samo Politika. Onima koji su baš navalili da traže pravdu dešava se da budu upozoreni, izudarani ili kamenovani. Pa ti gledaj šta ćeš. A oni su rešeni da obelodane svoju muku, dok je ono malo duše još u njima. Domara u centru nemaju godinama. Kuvarice im psuju majku izbegličku, hleb od 600 grama deli se na sedam ljudi, i to za ceo dan. A hrana? U marmeladu i paštete sipaju vodu, pa to mešaju, i tako dele, u grašku je više luka nego graška, pasulj bez zaprške i masti, i sve bez soli, eurokrem grudav i bez ukusa, riža sa nekavim bubrezima koji su gorki, čaj se oseća na hranu koja je prethodno kuvana u posudama, salatu dobijaju jednom mesečno, više od godinu dana nisu videli ni mesa ni voća. A gledaju kuvarice, kad pođu kući, pune torbe i pakete stavljaju u plavu neregistrovanu škodu i teraju. Obračali su se i u Crveni krst, i u opštinu, i u... ne vredi. Zašto se hrana ne daje lično njima, a ne da ide upravniku na Gučevo, pa da se prodaje ili kompenzuje, a oni svoje splaćine od hrane kompenzuju sa seljacima za luk i krompir. Prete im da će ih proterati, oduzeti decu. Izbeglici Jadranku pre neki mesec upala su u sobu tri uniformisana policajca razvalivši vrata. Spasilo ga dete koje je vrištalo. Išao u MUP, ništa. A nema kud, dete uveče traži jesti, okrene se zidu i plače. Pisali su i poverenicima UN-a za izbeglice, kao jedinima kojima se još nisu obratili. U potpisu, 'spasite nas, naša deca će vam biti zahvalna'."

Ja sam u izbjeglištvu promijenila 15 tuđih kreveta

U Srbiji je u toku izbjegličke krize bilo i oko 10.000 osoba koje su se nalazile u tzv. "divljim", neregistriranim kolektivnim centrima. Bile su to uglavnom napuštene barake građevinskih poduzeća, u koje su se izbjeglice useljavale bez znanja ili dozvole nadležnih organa. Sudbina takvih kolektivnih centara kompleksna je kao i sudbina izbjeglica uopće. Vrlo često, naročito na vrhuncu izbjegličke krize, 1995.—1997. godine, kolektivni centri o kojima se brinula država bili su prepunjeni i novopristigle su izbjeglice, tražeći gdje da sklone glavu, jednostavno osvajale prazne barake, bez obzira na to što one nisu udovoljavale elementarnim standardima civiliziranog života. Stanovnicima takvih naselja nadležna tijela nisu pružala ni zdravstvenu ni socijalnu pomoć, jer za njih nisu bila formalno odgovorna, a život u "divljem" okruženju odvijao onako kako se već tko snašao. Neki su prošli bolje i adaptirali su u takvim barakama čitave stanove, potrebne njima i brojnoj porodici (što u državnim kolektivnim centrima nikako ne bi mogli). Oni slabije sreće nisu mogli računati ni na tanjur kakve-takve juhe, koju su registrirani centri ipak nudili. "Nisi mogao, ne da živiš, nego da priđeš formalnom kolektivnom centru", kazao je jedan od njegovih bivših stanovnika. Deset tisuća ljudi u socijalno nehumanim uvjetima više je nego objektivan problem o kojem se, kako priznaju nadležne službe, godinama nije vodilo računa. Republički komesar za izbjeglice Vladimir Cucić kaže da su neformalni kolektivni centri rak — rana srpskog društva, ali da Komesarijat nikada

nije imao pravnu osnovu da se o njima brine, zato što firme u čije su se barake ti ljudi uselili više ne postoje, pa ne postoji formalno nitko s kim bi Komesarijat mogao sklopiti ugovore o staranju. Ipak, Komesarijat je, kaže Cucić, ljude koji žive u neformalnim centrima individualno pomagao, stoga ostaje moralno pitanje jesu li nadležne institucije mogle učiniti više u pomoći ljudima u nevolji. U međuvremenu se u tim divljim centrima živjelo od danas do sutra; mnogi od njih bili su leglo kriminala, mnogi su više puta opljačkani, a neki su u nemogućim uvjetima stanovanja — izgorjeli. O problemu divljih kolektivnih centara govori i izvještaj nevladine organizacije Grupa 484 iz Beograda: "U mnogim od tih centara nema tekuće vode ni kanalizacije, a žitelji se stalno suočavaju s problemima neplaćenih računa za struju i druge komunalije. Takođe, budući da se nalaze na tuđem zemljištu i da su pod pritiskom vlasnika da se isele, raseljeni žive u neprestanom strahu da će ostati bez ikakvog smeštaja. Vlada ne uzima u obzir nezvanične kolektivne centre, što se tiče njene politike zatvaranja kolektivnih centara, jer ova se politika primenjuje samo na zvanične centre. Ako se uzme u obzir činjenica da su uslovi u nepriznatim kolektivnim centrima često lošiji nego u priznatim, a izbeglice smeštene u njima suočavaju se s dodatnim pravnim problemima koji ih čine ugroženijim u smislu siromaštva, ovo nije razumna politika." Pitanjem neformalnih centara nitko se nije bavio, kao što se nitko nije bavio problemima Roma, priznaju pojedini predstavnici lokalnih vlasti, prebacujući odgovornost na prethodne političke garniture. No pitanje koje ostaje visjeti u zraku jest zbog čega je uopće bilo potrebno da prođe dvije decenije da bi se riješilo pitanje onih koji su, ne svojom krivicom, ostali bez igdje ičega. Pojedini su građani tokom godina pokazivali solidarnost i suosjećanje s njima, pomagali su i dovlačili hranu i odjeću, ali onaj najvažniji, presudan potez očekivao se od države, a njega nije bilo.

Nove mogućnosti i stari problemi

U mnogim su općinama, ponajprije u Vojvodini, a onda i u čitavoj Srbiji, izbjeglička naselja često smanjena i koncentrirana na stambene blokove ili na male grupe seoskih gazdinstava, sve napravljeno trudom i ulaganjima lokalnih i državnih vlasti, s međunarodnim humanitarnim donacijama. Takve male stambene jedinice formirane su u Rumi, Indiji, Staroj Pazovi, Pećincima, Šidu, Zrenjaninu, Lazarevcu, Mladenovcu, Obrenovcu i u drugim gradovima. Kako smo već rekli u ovom biltenu, svi su procesi — od prikupljanja sredstava pomoći za otvaranje samostalnih firmi ili za započinjanje poljoprivrednih aktivnosti, preko prikupljanja sredstava za kupnju građevnog materijala, do dodjeljivanja stanova ili seoskih kuća u privremeno ili trajno vlasništvo — za sve izbjeglice mukotrpn i spori. Potrebno je pribaviti gomilu uvjerenja o vlastitu statusu (u izbjeglištvu i u matičnoj državi), a takvi su papiri često spaljeni ili nestali, lokalna ih administracija iz nekog razloga ne može pribaviti ili takse za svaki takav papir puno koštaju. Često nesretne izbjeglice ne znaju ni koje sve dokumente trebaju pribaviti ni je li rečenog natječaja koji će konačno riješiti njihovu sudbinu uopće bilo. U proteklih nekoliko godina bilo je širom Srbije nekih 14.000 izbjegličkih obitelji koje su i nakon 20 godina još uvijek živjele u potpuno neadekvatnim uvjetima: tri ili četiri generacije zajedno u otprilike dvije sobice. Sporadični izvještaji o dodjeli 15-ak obiteljskih paketa pomoći stoga su djelovali kao puževi korak u izvlačenju izbjeglica iz dvodecenijskog gliba. Informacije da je naprimjer u općini Šid šest porodica dobilo pakete građevinskog materijala, a deset porodica sredstva za ekonomsko osnaživanje, ili da u 36 općina u Srbiji izbjeglice mogu konkurirati za jednu od ukupno 120 montažnih kuća, izazivaju zato različite reakcije. S jedne strane, kada se vide i čuju članovi izbjegličke obitelji koji su beskrajno zahvalni državnom ili međunarodnom donatoru za ključeve od stana, vanjskom se promatraču čini da je ta porodica izvukla svoju srećku života. S druge strane, odmah se mora pomisliti na to koliko još hiljada obitelji i dalje čeka, i nije te sreće. Iz tih razloga volonteri Koalicije udruženja izbjeglica s područja bivše Jugoslavije, sa sjedištem u Beogradu, obilaze, koliko mogu, izbjeglice po gradovima i selima Srbije i pomažu im ispuniti formalne obrasce (da bi konkurirali za dodjelu stana ili seoske kuće) i prikupiti potrebne dokumente, ali to nije ni malo lako. Netko je konkurirao već nekoliko puta, pa je i izgubio vjeru da će ikada ući pod pristojan krov, netko za sve to nema novca, netko je samac, pa i nema dovoljno uvjeta, netko je teško bolestan, a netko je — umro. Muka izbjegličke populacije mračna je igra velikih brojeva u koje nikada do kraja nećemo moći proniknuti. Iz Koalicije udruženja

izbjeglica kažu da im još uvijek navraćaju ljudi s neriješenim statusom izbjeglice, bez osobnih dokumenata, bez finansijskih sredstava i s nemogućnošću pribavljanja potrebne dokumentacije za pristup natječajima. Prisutan je i određeni broj onih koji su se poslije izbjeglištva vratili u Hrvatsku, pa nakon nekoliko godina ponovno dolaze u Srbiju, bez dokumenata i s neriješenim statusom. Mnoge izbjeglice, naprimjer, još uvijek nemaju regulirano ni penzijsko ni zdravstveno osiguranje. Na kraju, kada izbjeglice i prikupe sve potrebne papire, prisiljene su na dugo čekanje od zatvaranja natječaja do objavljivanja konačne liste, te na čekanje dugotrajne provjere imovinskog stanja u matičnim državama. Jer, ako izbjeglice imaju bilo kakvu nekretninu u Hrvatskoj, automatski su isključene iz procesa stambenog zbrinjavanja u Srbiji. Tako postoje mnoga stambena naselja izgrađena za izbjeglice za koja izbjeglice čekaju po četiri i više godina dok se kao korisnici pomoći u njih zaista i usele. Aktivisti Koalicije udruženja izbjeglica obilaze te nevoljnike u desetina ma gradova i sela po Srbiji i održavaju zajedničke tribine, objašnjavaju i daju korisne informacije, ali veliko je pitanje koliko izbjeglica može izdržati takav dugotrajan i tegoban tretman. Izbjegličkim mukama nije ni tu kraj: kada se oni konačno usele u predviđene stanove i seoska domaćinstva, mnoge od njih čeka komplicirana procedura otkupa i legalizacije dobivenih nekretnina. Naime, izbjeglice najčešće dobivaju stanove i kuće "s pravom korištenja i mogućnošću otkupa", ali na mnogim mjestima još uvijek postoje neriješeni odnosi između države-donatora i bivših vlasnika zemlje na kojoj su sagrađeni ili renovirani stambeni objekti namijenjeni izbjeglicama. Nekada su to bivši privatni vlasnici ili poduzeća, ali u svakom slučaju pravno izravnavanje računa ide teško, a već useljene izbjeglice strepe i čekaju. Kada su i pravna pitanja riješena, ostaje cijena otkupa koja je decenijama iscrpljivanim izbjeglicama često previsoka. Pravna procedura toliko je sizifovski komplicirana, kažu pomagači na terenu, da se stvara dojam da je trajno rješenje zapravo nemoguće. Jedan je od mnogih takvih slučajeva i sljedeći: u općini Inđija naseljeno je još 1998. godine 68 stanova, a osam porodica korisnika dobilo je 2003. godine rješenje za iseljenje. Srećom, Ustavni je sud tu odluku odbacio. Koliko još stotina takvih slučajeva ima? Često se događa da se u istoj zgradi nalaze poslovni prostori, privatni stanovi i izbjeglice. U pravilu u takvim slučajevima svi svima prigovaraju i svaka strana smatra da je oštećena. Tko će i kako riješiti ovakva pitanja?

Koliko je kriva država?

Izbjeglički problemi u naseljima evidentno su veliki kao planina, traju već 20 godina i još će dugo trajati, no uprijeti prstom isključivo u nadležna komunalna i državna tijela bilo bi ponešto krivo. Država je Srbija prije 20 godina bila suočena sa skoro 700.000 izbjeglica s prostora bivše Jugoslavije, i to u trenutku kada je bila osiromašena i pogođena međunarodnim sankcijama. Tri godine kasnije bila je devastirana NATO-ovim bombardiranjima i novim valom izbjeglica s Kosova. I mnogo uređenije zemlje teško bi podnijele takve udare, a Srbija je, kao i čitav ex-yu prostor, bila još suočena i s krajnje bolnom tranzicijom iz socijalizma u neku formu divljeg kapitalizma: propadale su čitave grane privrede, a novi upravljači nisu imali milosti, ni prema radnicima ni prema izbjeglicama. Desetine lokalnih i državnih službi radile su na zbrinjavanju polumilijunske mase izbjeglica i dvadeset je godina kasnije ostalo tek pet posto onih koji se, u odnosu na brojku od prije dvije decenije, nalaze u statusu izbjeglica. Cijena je bila visoka: mnogi su na korektan način zbrinuti, mnogi nisu, mnogi su se snašli sami, a mnogi nisu uspjeli. Kako kaže Draga Trninić, koordinatorica u Komesarijatu za izbeglice Srbije: "Kada smo počeli raditi, 1996. godine, izbeglica je u Srbiji bilo skoro milion i niko nama nije došao a da nije imao neku muku. Bilo nam je traumatično raditi sa kolektivnim centrima, jer tamo su boravili ljudi koji su znali da je to privremeno rešenje, i da njihovo trajno rešenje nije ni na pomolu. Zamislite 700 kolektivnih centara s 50.000 izbeglica; staraca, male dece i gomile nezaposlenih, koji godinama čekaju da se izgrade stanovi ili osiguraju sredstva da oni sami mogu negde da se skuće. Taj jad i neizvesnost koje smo gledali na licima tih ljudi za nas su bili vrlo traumatični i najviše smo bili sretni kada smo mogli tim ljudima da damo ključ u ruke. Trebalo je puno strpljenja i razumevanja za njihove muke: često su oni bili ljuti na sve oko sebe, jer njihov se problem nije rešavao, a taj je problem njima bio najveći. Ali bilo je na hiljade ljudi sa sličnim problemima; samohranih majki i sa po troje dece, invalida, bolesnih ljudi, staraca i starica, velikih porodica, i nekako je trebalo napraviti prioritete. Kada smo bili osnovani, na prste jedne ruke bi se moglo izbrojati koliko nas je bilo, ali imali smo dobre poverenike po opštinama. Trebalo je odlučiti ko u kakvu kategoriju ugroženih spada, a svi su bili ugroženi. Teško je bilo napraviti klasifikaciju: majka petero dece, nezaposleni i bolesni. Mi smo za njih od drugih organa, ministarstava i lokalnih samouprava tražili sve; smeštaj u škole, zdravstvenu zaštitu, socijalnu brigu, upis u đачke domove, jednokratnu pomoć, pravne savete... Bilo je puno nezadovoljnih, obolela sam na srce zbog tih tegoba, imam visok pritisak, ali nekako smo pregurali. Na početku su mnogi dolazili sa malim bebama, a sada

već i njihova deca osnivaju porodice, snalaze se ovde ili odlaze u treće zemlje. Moje iskustvo sa izbeglicama sa prostora bivše Jugoslavije je da su to ljudi koji su puno propatili, ali pokazali su se kao neverovatno žilav narod koji nije prezao od bilo kakvog posla samo da bi preživeo. Oni su puno patili, ali preživeli su.”

Po broju ljudi koji su ostali bez krova nad glavom Srbija i dalje prednjači u Europi i slovi kao jedna od pet svjetskih zemalja s najgorom situacijom produženog izbjeglištva, s Tanzanijom, Sudanom, Pakistanom i Bangladešom.

Manipulacije izbjeglicama

Američki filozof i politički aktivist Noam Chomsky u svom eseju o političkoj manipulaciji kaže: "Jedan od načina prihvaćanja nepopularnih odluka jest njihovo predstavljanje kao 'bolnih i nužnih'. Javnost ima sklonost k očekivanju da će se sve 'sutra popraviti', te da će se njihovo žrtvovanje u budućnosti vjerojatno izbjeći. To daje javnosti više vremena da se navikne na vlastito loše stanje i da ga na kraju prihvati s rezignacijom." Srpske izbjeglice iz Hrvatske u Srbiji naslušale su se svih ovih godina savjeta "da se strpe". No ako su sve te izbjeglice išta činile, onda su godinama čekale: da stignu papiri, da se napravi legalizacija, da dobiju kredite, da napuste kolektivne centre i da počnu živjeti normalno. Ta strpljivost, a ne bijes ili pobuna, bila je možda najvrednija osobina njihova života u novoj postojbini. Politička zloupotreba i manipulacije izbjeglicama započele su već prvih dana njihova dolaska u Srbiju nakon Oluje. Tadašnji režim Slobodana Miloševića i njegov medijski aparat ne samo da su ih optužili za pad Krajine, nego su ih u nekoj vrsti etničkog inženjeringa htjeli preseliti na Kosovo, što su djelomično i postigli, ali srećom bez značajnijeg uspjeha. Nakon toga godinama se ponavljala ista slika: svaka politička garnitura na vlasti sjećala se u pravilu izbjeglica samo u danima obilježavanja progona nakon Oluje ili u danima parlamentarnih ili predsjedničkih izbora. S izbjeglicama se manipuliralo i kada su se htjeli prikupiti bodovi u obračunu sa susjednim državama, kada se htjelo "pumpati" vlastiti politički imidž ili kada se jednostavno htjelo skrenuti pogled s nekih drugih gorućih tema (Chomsky to naziva "preusmjeravanje pažnje"). S druge strane, politički analitičari smatraju da je briga pojedinih političkih struktura prema izbjeglicama bila motivirana i značajnim poenima i beneficijama koji su se za takvu brigu mogli dobiti od međunarodne zajednice.

Politička zloupotreba izbjeglica i njihova uloga talaca u balkanskom kaosu rata i mira, kako je u jednom tekstu napisao novinar Nenad Stevović, nepresušna je tema čiji će epilog možda biti poznat tek u budućnosti. Ono na što se Stevović konkretno referirao bila su izbjeglička naselja "u kojima se osim građevinskih radova, nakupine materijala i buke strojeva mogu vidjeti i stotine plakata na kojima dominantne političke stranke pozivaju izbjeglice da ih podrže na izborima". To kič-šarenilo političkih plakata po banderama, samoposluživanjima, krčmama i privatnim kućama izbjegličkih naselja zaista djeluje groteskno: u pejzažu prognaničke zajednice u kojem svaka kuća i nakupina cigala na očigled svjedoče o ljutoj borbi za opstanak vrište drečave političke poruke i lica s plakata koji s tom borbom imaju jako malo veze.

Iz pozicije političkog pragmatizma, naročito onog koji je rođen na Balkanu, izbjeglice su idealan medij za svaku vrstu promocija političkih čelnika i za razne vrste izbornog inženjeringa. Izbjeglice u Srbiji činjenično jesu značajan glasački potencijal, jer njih je preko 300.000 steklo srpsko državljanstvo, ali u moralnom je smislu, kako kaže jedan analitičar, to ipak "manipulacija najvećom srpskom sirotinjom koja traje". Ono što je u toj manipulaciji još malignije jest što su državni funkcioneri ujedno i funkcioneri pojedinih političkih partija pa se, kada zatreba, traži njihov glas kako bi i ubuduće mogli računati na pomoć države. To konkretno znači da su mnogi poslovi u izbjegličkim naseljima, mnoge dozvole koje se moraju ishoditi ili odluke koje se moraju donijeti, u tijesnoj vezi s odnosom između lokalnih političkih partija i izbjegličkih zajednica te njihovih predstavnika. Ili, kako kaže beogradski glumac Nikola Đuričko, opisujući atmosferu političkih ucjena koje nažalost jesu stvarnost Srbije danas: "Hoćeš li da ti se sin zaposli, uđi u našu stranku. Otvorio si firmu, a nisi nas podržao? Dobro, onda ćeš imati inspekcije svaki dan." Što se izbjegličkih naselja i izbjeglica uopće u konkretnom slučaju tiče, njihova udruženja bila su pod kronično velikim pritiskom da daju podršku pojedinim političkim grupacijama, znajući da budućnost njihovih naselja ovisi o tome. U tom smislu bilo je prešutnih dogovora da će stanovnici izbjegličkih naselja glasati za pojedine funkcionere na lokalnom nivou i potpuno neskrivenih slučajeva koalicijskih sporazuma izbjegličkih udruženja s političkim strankama pred izbore na državnom nivou, unatoč tome što je, naprimjer prema povelji Ujedinjenih naroda, izbjeglicama zabranjeno baviti se politikom. Riječi Marka Blagojevića iz Centra za slobodne izbore i demokratiju: "Izbeglice su naša zajednička briga i mi moramo da im pružimo pomoć nezavisno od toga kakvo je njihovo političko opredeljenje", stoga djeluju utješno, ali pitanje je koliko su u skladu s političkom realnošću ovih prostora.

Zaključak

Najvažniji zaključak promatrača koji je imao priliku posjetiti izbjeglička naselja Srba iz Hrvatske u Srbiji i razgovarati s njezinim stanovnicima jest da su ti ljudi preživjeli. Oni su zaista prošli nešto slično Golgoti, od izbjegličke kolone u Oluji do beskrajnih egzistencijalnih okapanja u Srbiji, ali uspjeli su herojskim radom i besprimjernim odricanjem stati na svoje noge. U nacionalističkom nasilju i ratnoj katastrofi bili su istrgnuti iz svog prirodnog staništa i zbog toga u sebi nose ranu koja praktički i ne može zacijeliti, ali u tim su naseljima svemu tome unatoč obnovili život za desetine, pa i stotine tisuća ljudi. Izbjeglice su praktički ni iz čega sagradile sebi kuće i počele su, baveći se svačime, privređivati. Na taj su način omogućile život i svojoj djeci, nemoćnim starcima, invalidima, samohranim majkama, nezaposlenima i bolesnima. Cijena koja je za to bila plaćena ogromna je, jer mnogi su u toj egzistencijalnoj borbi na razne načine stradali. Ipak, taj im napor ostaje kao svjedočanstvo da se kalvarija na kraju isplatila. Skoro pola milijuna srpskih izbjeglica iz Hrvatske na tlu Srbije na mnogo načina predstavlja ratnu tragediju, ali, još važnije, i ljudsku dobit za ovu zemlju i njezine građane. Tek bi temeljita socioekonomska analiza pokazala čime je sve rezultirala dugogodišnja veza pridošlica i starosjedilaca, od početka 90-ih do danas. Ozbiljnijih znanstvenih analiza o izbjegličkim naseljima u Srbiji, i o životu tih ljudi, praktički nema, kao što nema ni filmova, knjiga i kazališnih predstava na tu temu. To nam pokazuje da je krug moralnog iskustva s takvom jednom krupnom stvari kao što je život s polumilijunskom masom izbjeglica sveden na sasvim konkretne ljude; na anonimne pojedince, na nevladine organizacije ili na predstavnike države — ali samo na one koji su zaista pomagali. Naime, jedan od sumornijih rezultata sukoba na prostoru nekadašnje Jugoslavije, a naročito u Srbiji, jest što su izbjeglice često doživljavane kao sramota rata, suvišan teret i uznemirujući faktor, kako za političke strukture, tako i za obično stanovništvo. To nam prikazuje hirovitost političkih prilika i ljudske etičnosti, ali nam i sasvim konkretno ukazuje da su tisuće ljudi u izbjegličkim naseljima često bile primorane osloniti se same na sebe i na sunarodnjake iz staroga kraja. Srpske su izbjeglice iz Krajine u izbjegličkim naseljima bile mnogih godina neka vrsta "Palestinaca", s kojima se malo tko želio baviti: mnogi stanovnici u gradovima nisu htjeli narušavati svoj komfor razmišljajući o nekim jadnicima iz blata prigradskih naselja, tzv. proeuropski srpski liberali smještali su izbjeglice iz Krajine u prostor nacionalističke desnice, a država se prema izbjeglicama ponašala u skladu s time kakav je već bio politički kurs, koliko je bilo sredstava, kao i profesionalnih kapaciteta. Ono što preostaje jest ljudski i moralni kapital onih koji su se

izbjeglicama zaista bavili i pomagali im. Ti ljudi, bez obzira na to odakle dolazili, zaslužuju neko tiho priznanje zapisano u svemiru. Izbjeglice su nastavile da žive: u naseljima se prosječno rađa više djece nego u ostatku Srbije, a produktivnost je uglavnom za trećinu intenzivnija nego u starosjedilaca. Zbog toga su, važno je reći, i doprinijeli razvoju poslova, stvaranju kapitala i radnih mjesta tamo gdje su poslovali te je za očekivati da taj njihov elan, naslijeđen još u krajinskom kršu, neće splasnuti. Kulturološki gledano, oni će se, a naročito njihova djeca, utočiti u milijunskoj masi građana Srbije, iako svoju Krajinu, bar oni stariji, nikada neće zaboraviti. U svoju se staru postojbinu u Hrvatskoj ovi ljudi vjerojatno nikada više neće vratiti jer tamo bi vjerojatno usahnuli, što zbog suočavanja sa srušenim imanijima, što zbog nemogućnosti realnog privređivanja, a što od mnogih kosih pogleda iz njihove okoline. Ono što im preostaje jest da nastave raditi u Srbiji i brinuti se o djeci i bližnjima, ne samo zato što su Srbi, nego i zato što su — preživjeli.

Introduction

During the last war, in the beginning of the 90s, there were around 400 000 Serbs who escaped Croatian territory and most of them ended in Serbia where they, in smaller or bigger groups, live in metropolitan areas, cities and villages even today. Those smaller groups of mostly compatriots are united by the sad destiny of refugees, solidarity and memory of homeland. Almost a half of this half a million population lives in Autonomous Province of Vojvodina in villages mostly built on their own on empty fields, on the outskirts where initially there were no conditions to develop a civilized lifestyle. Those settlements live as a memory of self-sacrifice of population torn from their root, left with nothing and forced to undertake a precarious road to a new environment. It should be emphasized that most of the refugee settlements in Vojvodina and elsewhere aren't slums or 'empires of poor', but solid houses that children leave every day to go to school, their parents to go to work and earn their daily bread and the eldest do their best to help as much as they can. In the moment they were built, those houses witnessed blood, sweat and tears of their household members because suffer and trouble are in common to almost every one of the half a million of Serbs who came to Serbia from Croatia. Psychologically, we can never measure the amount of negative energy accumulated among the Serb refugees from Croatia during the mid-90's which resulted in many diseases, death and existential traumas, however, there was also a strong will to survive; the Serb refugees from Croatia managed to sustain and initiate a new life in Serbia.

With the entire trauma, the most significant factor in destiny of the refugee Serbs in Vojvodina, and even Serbia, without which the experience of the new environment would be much more difficult, is the fact that the old natives, who came to the plain in a one-way train during the previous war, embraced the refugees. The refugee destiny connected the generations over a 50 years span — the help of those who

came in 1945 to those who came in 1995 — significantly influenced the existence of the Serbs from Croatia in Serbia.

The first days

The period after the Storm could be considered as a time of complete chaos for hundreds of thousands of Serb refugees. The close death danger in refugee queue was mixed with exhaustion and the fact the departure in tractors and overcrowded cars was ultimate and final. It's impossible to imagine those people ever had a chance to organize their thoughts, decisions and acts: they were moved by human stream encouraged by hatred, war and violence and could only manage to fulfil their basic needs. Some were given a loaf of bread or a bottle of water, some were given a shelter from the rain, and many weren't that as fortunate. Many were killed by airplanes bursts, stoned by the local population, and many, especially the elderly, died because they couldn't withstand such a long and dramatic road. Many were directed towards the south Serbia and Kosovo, which majority didn't want, so there were black-humour ways to escape the police patrols and run away to the long lost relatives in Beograd, Novi Sad or somewhere in Vojvodina plain. It's a certainty that the political regime of Slobodan Milošević was, at least to say, ambivalent towards the refugees; moreover, even the media presentation was negative towards the Storm refugees. In order to shift responsibility, the state media went with statements claiming the refugees were to hold responsible for their faith. Nataša Kandić, the president of the Human Law Centre from Belgrade, testifies, "Unlike 1991 when anyone who was coming from Croatia was considered a hero and was given land, the 1995 refugees were considered enemies of the Republic of Serbia. The first shock was the police prohibition to enter Belgrade or cities because there was a plan of populating Kosovo. The Serbs were shocked with such a poor welcome and there were stories about refugees being robbed by Arkan's troops." In the beginning the refugees would settle as they managed, some with their families and friends, some in the refugee centres, some with the unknown benefactor, some in rented and abandoned houses and some under the bright sky. Or according to the testimony of Ines Davidović, a refugee from Glina, "We were in Donji Milanovac for four months, from the end of August to the end of December. We found an estate there, our own. The man didn't ask for rent, only to maintain it and work on his land. We had no woods, nothing. People who were there gave us some woods and other things which helped us live through winter." From August 1995 it took most of the refugees about two years to decide to build their own houses. It should be mentioned that many refugees lived in collective centres habilitated for the refugees from Croatia, Bosnia and Herzegovina and Kosovo by Serbian Commissariat

for Refugees. During the first years there were about 388 of those centres and there were about 40 000 people in them. Ten years later there were about 120 of those centres and these days, with some private illegal centres, there is only one — the one in Krnjača near Belgrade which accepts the Mid-East refugees as well as those from Croatia. It's difficult to locate all the refugee settlements in Serbia since many of those were integrated with native communities, especially in the cities, while some are so small they only account for few households. Many have their names, tradition and significance: the largest refugee settlement is Busije near Belgrade and similar settlements are Altina, Plavi Horizont, Grmovac (also near Belgrade) and Veternik (near Novi Sad). There are also the aforementioned Riđice as well as Stanišić, Gakovo, Rastina near Sombor and many others.

Busije

This settlement was built in 1997 when Zemun municipality, governed by the Serbian Radical Party, sold more than a thousand of agricultural land with no infrastructure and by low price, to refugees mostly coming from Croatia after the Storm and refugees from Bosnia and Herzegovina. Formally, at that time, this area was part of agricultural state of РК 'Napredak' from Nova Pazova predestined to become a deposit; but since the new residents bought land from Zemun municipality and started to legalize their houses; a new road was paved towards Busije. Later they introduced bus line 702 towards suburban settlement Batajnica, respectively towards Belgrade, and built infirmary and church so Belgrade city authorities decided to finally make an urban plan for Busije. In the middle of legal confusion this settlement still exists as a state owned field in the cadastre, but reality is different, with 1300 houses and more than 6000 people, Busije are, according to its inhabitants, the largest military border village in the world. The settlement is good example of possibility, inhabitants of certain area have to fight for minimum of communal rights; they financed the water supply network construction on their own and participated with about 500 euros in electricity network and lampposts construction. They paid for church construction, public lighting and about 5km of asphalted road. All 1300 houses in Busije were dramatically built by their own bare hands and the so called 'mob', mutual help from Krajišnik people. "There was nothing here when we arrived. I would borrow electricity and water for my neighbor Živko from Kistanj who was one of the first immigrants here. There was no store so Živko would bring bread in crates and supply for all of us starting a new life here. But we managed to build a decent settlement by our own effort and commitment. Now there are about 6000 of us because the Bosnian refugees joined us," says Jovan Vučenović from Knin. At first, all the houses in Busije look the same just like the streets built at right angles. The settlement is lively but there are few people in the streets. It's definitely not an urban settlement; there are few grocery stores and bars, but fresh red bricks, almost all the houses are made of, reveal it's an immigrant settlement. Only the nearby inn *Kordun* and Ikavian pronunciation of its guests indicate that people living here came from Croatia. However, recently a monument resembling an opened book was set turning right from the Shanghai Street. There is an Orthodox cross and sentence 'Welcome to Busije' on its left page and on the right page a quotation with few grammatical mistakes. The settlement of Busije was formed in 1997 by settling Serbs banished from Republika Srpska Krajina, BH and Kosovo and Metohija.

Ferryboat via Sava

Geography teacher Zorica Trivunčić has been living with her husband and two children in Veternik for 12 years. She is Dušan Trivunčić's daughter, an SDP member of parliament who was violently taken from his house by people in military uniforms with chessboards on their hats in September of 1991 and killed day after. Her escape started during Operation Flash while she was waiting with her six-month-old son for the ferryboat via Sava to transfer them to Bosnia. Zorica would then spend some time in the eastern Slavonia with her husband and child and then they would leave to Novi Sad where the new child would be born and they would spend the next 10 years wandering around rented flats doing any job available to survive. "The amount of energy spent living as a refugee is unimaginable," says woman of mild face expression who, instead of teaching Geography in school, fried coffee in Novi Sad for many years while her husband did various physically demanding jobs in grey market. Zorica got a job as a teacher five years later in elementary school oš 'Bratstvo i jedinstvo' in Vrbas near Sombor — but it was a limited time contract. "When we came to Veternik in 2005, there was nothing but a field of cabbage and half-finished house that we had to turn into a home for family of four, as well as my sick mother who stayed with us so we wouldn't have to pay for the hospital," says Zorica. She claims it was very difficult and painful to earn a living; they had to take a loan in the bank and work hard to really turn that house into their home. "The feeling of not having is very difficult; if you can't pay the rent, then you're nobody and you belong nowhere. We came to Vojvodina penniless and I wonder how we managed to build all of this possessing only a suitcase and a car," says Zorica.

As Zorica and her family were building their house with a lot of effort and sacrifice when the other refugees arrived and Veternica plough land turned into a settlement; gravel arrived, cables were spread, lampposts were pounded into the ground and houses and streets were built. However, there were some problems. Officially, just like in Busije, refugees in Veternik were inhabitants of illegal settlement since it used to be area with private fields given by the state to the new inhabitants to build houses there but with no urban plans and legitimate payment confirmation for the prior owners. The legalization has been a traumatic process ever since; if legally there was no settlement, then it's impossible to comply with the requirements necessary for the infrastructure such as sewage system, roads, pedestrian zones or traffic lights. The entire campaign for legalization of the settlement and its

inhabitants had elements of a black humour comedy, resembling the Wild West pioneers; there were problems everywhere, it took them years to handle bureaucracy and poor administration system as well as inexorable property owners. Some had more or less luck, some had friends in the municipality, some paid the same permit three times and some cut in line. It was a long and bumpy road. For years they and their children walked the muddy unpaved roads with bad lighting constantly endangered by giant suburban buses. As the population grew, poorly urbanized settlement was becoming too crowded. Children had to attend the old Veternik elementary school in three shifts and parents claim it was a terrible period. The lives of refugees turned into an everyday struggle with just about anything. People were depressed, sick and died, but new children were born who would often take part in physically demanding jobs with their parents. Survival turned out to be pristine and the most vital force. "Today there is water and electricity, gas and space for the new inhabitant," says Zorica. Her family was surrounded by people with the same problems and needs for all these years. Although the new school and doctor office were built, those needs are still not completely fulfilled in Veternik; the infrastructure is not well adjusted to increased population, roads aren't finished, there is no culture centre and preschool children can only attend private kindergartens. Zorica Trivunčić now works in social protection institution in Novi Sad, her husband is an entrepreneur and with two beloved children brought up in safety of family home this is one of the happy endings of Serb refugees from Croatia.

Village without the villagers: Rastina and Gakovo

Unlike the suburban refugee settlements close to urban centres, which bring potential employment, comfortable lifestyle and education for children, life for the refugees in villages is much more uncertain. According to refugees' stories, the paradox was the fact they were more likely to manage in Dalmatian Zagora karst than start something new in fields of Vojvodina plain. The difference in mentality influenced by different air winds and the tastes of soil and its fruits, often proved to be decisive in acclimatization of Serbian refugees to the new opportunities. Moreover, in order to profit from agriculture in Vojvodina it was necessary to own large parcels of land, mechanization and seasonal workers, which almost none of the refugees who inhabited villages had.

Refugees in village Rastina say they have to work a lot in order to make ends meet; some are waiters, other have a sow or chop woods or receive some sort of Croatian pension. Twenty of the original hundred houses in Rastina settlement are now empty. "We used to have more land but the expenses are very high. We have no mechanization and agricultural products are very cheap," says one of the Rastina inhabitants. According to them, they can't take loans presently available to refugees since they have no warranty they can ever pay it back. Since they have no capacity to cultivate the land initially given by the state, majority leases the land in order to live from the rent. "We'll continue to live any way possible, we can't leave this little we have, we can't go back to Croatia; it's been twenty years and we can't start all over again," they are unison. The story of Gordana Bogunović and her husband Dušan, who used to lead a wealthy life in Radašinovci near Benkovac and now occupy village Gakovo, is a good testimony of small village households trying to earn ends meet. Just as another dozen of refugee families in Gakovo, they were given a house built by UNHCR ten years ago and were promised house would eventually be their property as well as a piece of land to cultivate. They got no land except from small parcel for some vegetables and they should pay another 4500 euros, which they don't have, in order to become property owners. They receive some dole, have some food they grow in the garden and occasionally work in the nearby fields when help is needed. "There is no more seasonal work," says Gordana Bogunović and adds her husband lost his job with the collapse of agricultural company *Graničar*. There is a vague possibility of small pension from Croatia because Dušan used to work in railroads in Šibenik but they would need to pull some strings

in order to get it. They have four daughters scattered around Vojvodina cities and villages whose lives resemble their own; they would either live as subtenants or occupy abandoned and half ruined houses by the mercy of local centres. It had a huge impact on their lives; two of them divorced husbands who fled abroad and it's the grandchildren who bring that little joy to the lives of family Bogunović. They would instantly choose going back to Croatia which is impossible since there is nothing left but ruins of their old house. "We don't even have a photo of our old home, I only cherish one little stone," says Gordana. "We had 90 goats and sold milk to tourists and then we left everything we had. These days we are happy to even be alive here in Gakovo after wandering refugee settlements from Kosovo to Vojvodina. I blame no one, all of us suffered a lot, it was all started by foreign forces," says Gordana.

Collective Refugee Accommodation Centers

On top of the refugee crisis in 1996 when 600 000 refugees arrived to Serbia from Croatia and Bosnia and Herzegovina, there were about 700 refugee camps that accepted those in need coming from all over. Life in those camps was, at least to say, dreary and sad. Torn from their houses and homeland, refugees all of a sudden lived in wooden uncomfortable barracks, left to mercy and care of complete strangers. Besides crowded life space and poor conditions, refugees who were used to hard work in their old homeland, were now tormented by complete work passivity. It mostly influenced older people who were over 50 and had no prospect of starting a new career or those connected to agriculture who had no land to cultivate amidst poverty in Serbia. Many had problems adapting to the new climate; they were used to hills, stone and sea and now felt terrible in Vojvodina collective centres surrounded by endless plain. There were professors, hoteliers, farmers, constructors and students; they all had to stay there for a while, many for endlessly long, in order to find their place under the sun. The psychological atmosphere of captivity in collective centres, which we'll further elaborate, created even more stress for the refugees who had no way out without extra income, employment and accommodation. The dull paranoid atmosphere turned ideal spot for manipulation of any kind, among the refugees in the centre as well as the administrative staff of the centre to all of them. Just as each refugee story is extreme in its essence, they also faced life and death every morning spent in the center; people can survive in those places because many refugees have no alternative, but they can easily die in midst of sorrow and misery that becomes unbearable.

Love in the Time of Horror

The story of family Pjevalica is characteristic for the faith of Serbs from Croatia who went through the dramatic experience of long time accommodation in collective centres in Serbia. After 21 years of living in collective centre's Krnjača barrack, this couple from Knin finally got a chance to live in a comfortable flat in Zemun settlement of Kamendin. Upon their arrival to Serbia after the Storm, they spent a year in refugee settlement in Ledinci, then seven years in a hotel in Čortanovci allotted to refugees and they spent their last 13 years of refugee in Krnjača camp. They did well in Čortanovci since they were young, managed to earn some money and had some property but then there was a fire set in the camp and they lost everything like earlier in the Storm. "We were completely broke twice," says Milan Pjevalica with a lot of irony. He is in his seventies and used to work as Biology and Chemistry teacher in Knin. These two elderly spent almost decade and a half in 10m² room of Krnjača collective centre; during winters Milan worked as a stoker while his wife worked in gardens and orchards. It is hard to imagine life in collective refugee centre for those who have never been there. In order to get to collective centre in Krnjača, it's necessary to take Belgrade suburban bus that stops in settlement located in industrial zone and then take macadam road passing by illegal garbage dump. The camp is encircled by wire and surrounded by gipsy settlements and industrial facilities. Weathered, wooden, grey painted barracks crowded by families trying to make their ends meet occupying vacancies in grey market, laundry hanging in front of the barracks and people walking around with pots of food given to them daily as dole — it's the sad reality of any refugee camp including Krnjača collective centre. People mostly sit around the barracks and talk but everything appears to be quite, slow and hopeless. Collective centres in Serbia were first and often last chance for thousands of refugees. For years they were stuck in fusty barracks because jobs of cleaning ladies, seasonal workers or flea market sellers couldn't save them from poverty. Family Pjevalica lived in Krnjača from social welfare, meal provided by the state welfare for the refugees and money earned by their sons doing whatever job they could get after reaching adult age. There was a doctor assigned to the camp, however, family Pjevalica, like many other, had to deal with moist in barracks and their elderly diseases on their own. "My husband is almost deaf and I have pain everywhere, especially in my spine," says Dušanka Pjevalica. Looking at this old couple, still kissing, joking and holding their hands, their difficult journey in constant pursuit of happiness miraculously turned them into an example

of unimaginable joy amidst complete suspense and despair. According to Dušanka the problems they have in the new flat include the noise coming from the neighboring buildings and the fact the elevator is out of service so they have to climb the stairs to the third floor. However, the flat isn't their property but was given to them for use only. They still don't know if they will be able to buy it at some point. "I can't explain how difficult it is to live waiting for other people's help for 14 years. We do have a lot of relatives here, but it's still a burden to expect for their help since there are examples people complained after helping some of the refugees," says Dušanka.

New possibilities and old problems

Many municipalities in entire Serbia and especially in Vojvodina, by the effort and investment from local and state authorities as well as international donations, reduced and concentrated refugee settlement to residential neighbourhoods or small groups of rural estates. Those small residential units were formed in Ruma, Inđija, Stara Pazova, Pećinci, Šid, Zrenjanin, Lazarevac, Mladenovac, Obrenovac and other towns. All the processes — raising funds for starting new independent companies or agricultural activities, raising funds for construction material purchase, temporary or permanent allotment of flats and rural houses — are slow and gruelling. They need to collect a mass of confirmations regarding their status (both in new and old countries) which are either disappeared or burned, or due to countless reasons can't be found by the local administration or stamp duty is very high for that type of documents. They often don't even know which of the documents they need or if crucial vacancy even occurred. During the past few years, there were about 14 000 refugee families living in completely inadequate conditions even 20 years later; three or four generations sharing about two small rooms. Occasional reports on about fifteen family support packages seemed like baby steps in attempt to take the refugees out of two decade long torment. Reactions are various to information about six Šid families that received construction materials or possibility of refugees from 36 Serbian municipalities to compete for one of total of 20 prefabricated houses. On one hand, listening to members of refugee family utterly grateful to state or international donator for giving them the keys to their flat, it may seem that family won the lottery. On the other hand, it instantly evokes memory of other thousand families who weren't that lucky and are still waiting. Therefore, volunteers from 'Coalition of Refugees from Former Yugoslavia' located in Belgrade, visit refugees in Serbian villages and towns in order to help them fill in the forms (necessary to compete for the house or flat allotment) and collect the necessary documents which is very demanding. Some of them already competed so many times they started to lose faith of ever having a decent accommodation, some have no money, some are single so they don't meet the conditions, some are sick and some died. There is also a certain number of those who returned to Croatia but came back to Serbia a few years later without the document and status. Many have no health or pension insurance. Once they finally collect all the necessary documents they need to wait a long time from application end date until the announcement of final list as well as a long and gruelling review of their property in the old country.

Their troubles don't end there. After they finally move into the new flats and rural houses, many have to go through troublesome procedure of repurchase and legalization of the newly obtained property. Refugees are often given houses and flats with license and possibility of purchase but a lot of those properties are involved into custody battle between the donating state and former owners of the land used to build or renovate accommodation allotted to refugees. Sometimes they are former private owners or companies, in both cases, it is difficult to balance it and refugees who already move in need to wait and fear. Once the legal issues are closed, there is the repurchase price which is too high for the refugees financially exhausted from the past decades. Their torment is a dark game of big numbers we'll never be able to understand.

Conclusion

The most important conclusion from an observer, able to visit refugee settlements and talk to the Serbs from Croatia in Serbia, was that they survived. They've been through a Golgotha-like experience, from refugee queue in the Stom to existential crisis in Serbia, but they managed to land on their feet with hard work and sacrifice. Nationalist violence and war destruction left them homeless and landless with wounds that could never heal, but despite it all they rebuilt lives of thousands of people in those settlements. They worked various jobs and managed to build a new life starting from nothing. That way they gave new life to their children, elderly, disabled, single mothers, unemployed and sick. They paid a high price for it because many were affected in various ways during that existential struggle. However, those sacrifices live as a testimony of significance of all their troubles. Almost half a million refugees from Croatia in Serbia represent a war tragedy but moreover they represent a human victory for this country and its people. Only a deep socioeconomic analysis would show the benefits of connection between the newcomers and indigenous people from the beginning of the 90's onwards. There are no serious scientific analyses about refugee settlements in Serbia about their lives just as the topic of refugees is never topic of movies, books or theatre shows. It demonstrates that the experience of living with a half million large population was reduced to real people; anonymous individuals, non-governmental organizations or state representatives — but only those who really helped. One of the tiresome consequences of the war in former Yugoslavia territory is often regarding refugees as embarrassment, a burden and disturbing factor, for political authorities as well as for the regular citizens. It demonstrates unpredictability of politics and ethics but clearly signifies that thousands of people in refugee settlements often could only rely on themselves and one another. For years, the Serbs from Krajina were regarded as Palestinians nobody really wanted to deal with; many citizens wouldn't go through discomfort of even thinking about poor people living in the suburban mud. The self-declared pro-European Serbian liberals regarded the refugees as nationalist and right wing therefore treating them depending on political circumstances of that time, depending on fund and professional capacity. What's left is the morality of those who really helped the refugees. They deserve some kind of silent universal recognition wherever they might be. The refugees went on with their lives; in average there are more children born in refugee settlements than in rest of Serbia, and productivity is three times more intense than that of indigenous population. Their contribu-

tion to job development, investment, the energy invested in their work brought from harsh karst landscape will never fade. From cultural point of view, they and their children in particular will disappear in million population of Serbia, even though those older will never forget about Krajina. They will probably never return to their homeland in Croatia where they would probably die faced with ruined property, inability to earn their living and the looks they would get from their surroundings. They are left to continue their work in Serbia and take care of their children and dear ones, not only because they are Serbs but because they survived.